

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV HOSPODÁŘSKÝCH A SOCIÁLNÍCH DĚJIN

DIPLOMOVÁ PRÁCE

**Srovnání Prahy a Budapešti
na přelomu 19. a 20. století**

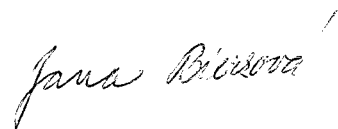
Comparison of Prague and Budapest
at the turn of the 19th and 20th Century

Vypracovala: Jana Bierzová

Vedoucí diplomové práce: Prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc.

2007

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně
jen s použitím uvedených pramenů a literatury.

Jana Bierzová

V Praze dne 8.května 2007

Děkuji prof. Jiřímu Štaifovi za vedení mé práce, za jeho cenné připomínky a rady. Dík patří také mé rodině a příteli Adamovi za podporu i jazykové korektury textu.

J.B.

Obsah

<i>Obsah</i>	<i>1</i>
1. Úvod	3
2. Zhodnocení použité literatury	7
3. Teoretický pohled na vývoj měst 19. a začátku 20. století	9
3.1 Urbanizace	10
3.2 Město a jeho odlišné světy	11
3.3 Města a národní hnutí	17
4. Praha a Budapešť ve světle statistik	22
4.1 Růst významu a populace	25
4.2 Imigrace jako faktor růstu	32
4.3 Etnická struktura	35
4.4 Věková struktura	42
4.5 Složení obyvatelstva podle náboženství	44
4.6 Sociální složení měst	47
4.7 Vzdělání	51
4.8 Zdravotnictví	56
4.9 Hospodářství a průmysl	60
4.10 Shrnutí	65
5. Centrum a periferie	67
5.1 Centrum	68
5.1.1 Praha v novém hávu	70
5.1.2 Rýsování Budapešti	75
5.1.3 Řeka ve městě	79
3.1.4 Městská zeleň	81
5.1.5 Budovy	85
5.2 Periferie	86
5.2.1 Pražská předměstí	87
5.2.2 Předměstí Budapešti	90
5.2.3 Bydlení na periferii	91
5.2.4 Vilové čtvrti	94
5.3 Shrnutí	96
6. Národní hnutí v prostoru	98
6.1 Historicky významné prostory	104

6.2 Národní styl v architektuře	112
6.3 Shrnutí	119
7. Závěr	122
8. Resumé	127
9. Seznam literatury	129
10. Seznam obrazových příloh	134

1. Úvod

Devatenácté století je stoletím, ve kterém jakoby se zrychlil vývoj lidstva a společnosti. Je to století vědy, průmyslu, literatury, divadel, dopravy, národních hnutí, nových politických směrů i nových vizí fungování společnosti. Všechny tyto fenomény se nějakým způsobem, ať už se jedná o důsledek či příčinu, pojí s městy a městským způsobem života, který se v 19. století šířil nezadržitelnou rychlostí všemi evropskými zeměmi. Města a jejich kultura se staly novými fenomény doby, symbolem civilizace, modernity a pokroku. Moderní metropole posílily svou roli centra společenského života, politiky i průmyslu a jejich obyvatelé převzali v těchto oblastech elitní postavení. Měšťanstvo a poté i dělnictvo byly společenské skupiny, jejichž morálka, cíle a hodnoty se prosadily postupně v celospolečenském diskurzu.

Všechny tyto prvky vytvářejí z měst devatenáctého století jedinečný fenomén, který se stal také tématem mé diplomové práce. Města devatenáctého století bych chtěla zkoumat na příkladu dvou metropolí střední Evropy – Prahy a Budapešti. Cílem diplomové práce bude srovnání vývoje těchto dvou sídel v posledních dekádách devatenáctého století a v období dvacátého století před první světovou válkou. Bližší časové vymezení předmětu zkoumání bude pro Prahu začínat rokem 1861, kdy se odehrály klíčové volby do obecního zastupitelstva, po kterých česká strana obsadila pražskou radnici. V Budapešti je zásadní rok 1867, ve kterém bylo uzavřeno Rakousko – Uherské vyrovnání a rozkvět města po něm dosáhl závratné rychlosti. Tento vývoj byl ještě posílen administrativním spojením tří částí vedle sebe ležících měst (Budy, Óbudy a Pešti) do jednoho celku a tím vznik metropole Budapešti. Datum na konečné straně zkoumané periody je dán rokem 1918 a rozpadem Habsburské monarchie. Je samozřejmé, že v mnoha případech je třeba popsat situaci i před zmíněnými daty a zasadit tak vyprávěný příběh do širších souvislostí. Na druhou stranu se občas musí objevit i následný vývoj měst, abychom lépe pochopili zkoumané období.

V uvedené době byla obě města hlavními městy svých provincií, Budapešť se ovšem díky Rakousko – Uherskému vyrovnání vyhoupla o příčku

výše a svým významem se blížila centru habsburské říše – Vídni. Praha naopak zůstávala provinční metropolí, která se rozvíjela především díky rychlému růstu průmyslu. Z tohoto hlediska bude zajímavé srovnat, čeho obě města v daném období dosáhla, jak se lišil jejich vývoj v ekonomické, kulturní a politické oblasti, jaké byly jejich demografické podmínky a jak se v jejich rozvoji odrazily odlišné historické zkušenosti či geografická poloha. Města na první pohled podobná v sobě často skrývají mnoho protikladů, které byly vytvořeny v průběhu dějin. Zajímavý je též náhled na vývoj měst v tomto období z hlediska jejich „zlatého věku“. V Praze nastává tato doba v jiném období než tomu bylo v Budapešti, což vytvořilo odlišný ráz měst tak, jak je vnímáme dnešními očima.

Shodou mnoha známých i neznámých okolností se města z ničeho nic ocitají ve svém zlatém věku, kdy se v nich rozzíná plamen, který dělá město tvořivým, živým a výjimečně inovativním. Tento růst a rozkvět trvá jen několik let či desetiletí a pak náhle mizí stejně rychle, jako se objevil. Pro historii je tento zlatý věk města něčím zvláštním – je to zážeh světla, který osvětluje jak svět ve městě, tak mimo něj a po chvíli zase zhasíná. Těmi nejlepšími příklady byly Atény v 5.století před Kristem., Florencie ve 14.století, Londýn v 16., Vídeň v 18. a 19., Paříž na konci 19. století. I ta největší a nejskvělejší města mají relativně krátká období tvořivé umělecké slávy, některá nemají taková období žádná.¹ V Budapešti je bezpochyby takovým zlatým časem konec devatenáctého století, kdy město roste a rozvíjí se po všech stránkách. Závratně vzrůstá počet obyvatel, staví se tisíce obytných domů, ale i muzea, divadla, opera, univerzity. A o několik desetiletí později vzpomínají spisovatelé i historici na to, jak skvělá byla doba i život v Budapešti na konci devatenáctého století. Ačkoliv i v Praze můžeme vidět mnoho z rysů zlatého věku v závěru devatenáctého století, obvykle je toto období opomíjeno a za zlatou dobu se považuje Praha Karla IV. či Rudolfa II., jimž je tudíž věnováno množství literatury. Pravdou ovšem je, že v posledních několika letech se i na Prahu devatenáctého století začíná aspoň trochu hledět jako na město v éře zlatého rozkvětu.

¹ Hall, P. (1998) *Cities in Civilization. Culture, Innovation, and Urban Order*. London: Weidenfeld & Nicolson: s.3 - 4

Z hlediska zlatého věku se tedy zdá, že jsou si Praha a Budapešť vzdáleny, ovšem při bližším pohledu tolik rozdílů nevidíme. V této práci bych se chtěla zaměřit na očividné i přehlížené rozdíly a podobnosti, na které při zkoumání vývoje těchto středoevropských metropolí na konci devatenáctého století narážíme. Cílem tedy bude poněkud „odzlatit“ budapešťský zlatý věk, zasadit ho do kontextu vývoje měst střední Evropy a porovnat ho s „nezlatým“ vývojem pražským. Zároveň se pokusíme ukázat, že jakkoli stála Praha v 19. století a zvláště na jeho konci ve stínu Vídně i Budapešti, její rozvoj v té době byl nezanedbatelný.

Rozdíly a podobnosti mezi dvěma městy habsburské říše budou popsány ve čtyřech kapitolách a shrnuty v závěru. Cílem první části práce je osvětlit jevy, na které můžeme v průběhu studia měst 19. století narazit a je tudíž vhodné je blíže teoreticky uchopit. Jedná se zejména o urbanizaci, která se stala klíčovým procesem pro celou společnost 19. i 20. století. S tímto tématem souvisí i další fenomény vývoje měst dané doby. Jedná se o oddělování různých světů v rámci velkoměsta – vznikají zde centra a periferie, čtvrti pro bohatého a pro chudé, pro elitu a lůzu. Zároveň se diferencuje i svět soukromý a svět veřejný s tím, jak lidé odcházejí za prací z domova. Dřívější jednota práce a soukromého života je tím narušena. Spolu s tímto dělením dochází i k oddělování ženských a mužských světů. Ženským světem se stává sféra soukromí a rodinného života, muži se naopak prosazují ve sféře veřejné, ve které je kromě práce také politika, věda, kultura. Posledním aspektem vývoje měst rozebíraným teoreticky je nacionalismus v městském prostoru a způsob, jakým se národní ideje a snahy vepisují do městského prostoru.

Další kapitoly pak volně navazují na tři části teoretického úvodu. Důsledky urbanizace v Praze a Budapešti jsou popsány pomocí statistických pramenů dané doby. Kromě populačního růstu a jeho zdrojů jsou zde zachyceny i další demografické charakteristiky jako etnické složení měst, jejich věková a sociální struktura, náboženská vyznání mezi městskými obyvateli. Dále je rozebrán vzdělávací systém a počty studentů na jednotlivých typech škol. Podkapitola je věnována taktéž zdravotnictví ve městech, počtu lékařů a zdravotnických zařízení. Poslední díl kapitoly se zaměřuje na ekonomické faktory a městský průmysl.

Následující část se zabývá městy spíše z vnější stránky, z hlediska rozdělení měst na centrum a periferii i různé životy, které se v rozdílných částech města odehrávaly. Kapitola si všímá urbanistického plánu měst, změn, které se v nich v daném období odehrály z hlediska nových staveb a vzniku nových prostorových řešení, ulic, náměstí. Dozvíme se také o roli přírodních prvků ve městě jako je řeka, ale také městské parky či sady. Z hlediska předměstí se zaměříme na jejich obytnou funkci a tudíž na činžovní domy, které v nich hromadně vznikaly a bydlení v nich. Podíváme se také na vznik jednotlivých předměstských čtvrtí, které postupně obkličovaly vnitřní město. Většinou se jednalo o dělnické čtvrtě s nízkou kvalitou bydlení, ale dále od středu měst vznikají na konci století také vilové osady charakterizované naopak luxusem a vysokou kvalitou bydlení.

Poslední kapitola se týká národního života měst. V éře nacionalismu se i města a jejich tvář musejí přizpůsobovat převládající ideologii. Vznikají tudíž pomníky, které mají zobrazovat hrdinné i těžké osudy národa a jeho přední osobnosti. Památníky i prostory, ve kterých se nacházejí, jsou opředeny národními mýty a příběhy, které vyprávějí dějiny státu jako dějiny národa a kterými se národní myšlenka vine jako červená nit. Národní ideje se ve městech prosazují nejen v jednotlivých pomnících, ale také ve významných budovách kulturních institucí a jejich výzdobě. V posledních desetiletích století vzniká i specifický stavební sloh, který se prezentuje jako národní a využívá v sobě prvků lidového umění i národních symbolů.

Poslední část diplomové práce je věnována závěrům a shrnuje výsledky předchozího textu.

2. Zhodnocení použité literatury

Diplomová práce je zpracována zejména na základě sekundární literatury. Vzhledem k tomu, že se jedná o komparativní téma, bylo nutné prostudovat obsáhlou literaturu týkající se dvou témat – Prahy a Budapešti na přelomu 19. a 20. století. Z tohoto důvodu nebylo možné detailně prozkoumat taktéž prameny týkající se obou měst. Spoléhala jsem tudíž na knihy a články, které o Budapešti a Praze napsali jiní autoři a autorky. Při svém výzkumu jsem se nemohla příliš inspirovat staršími pracemi, které by taktéž srovnávaly pražský a budapeštský vývoj v daném období. Existuje pouze jeden kratší sborníkový příspěvek Garyho B. Cohena, který se zaměřuje na růst populace a politický význam měst.² Dále je možné najít sborník, který má sice ve svém názvu Prahu, Budapešť i Vídeň, ale o srovnání se v něm nejedná. Příspěvky se zaměřují na vybraná témata dějin určitého města ovšem bez vazby na zbylé metropole.³

Co se týče výzkumu dějin Budapešti na přelomu 19. a 20. století, je možné tvrdit, že téma je zde zpracováno podrobně a v některých ohledech důkladněji než dějiny pražské. To je zřejmě dáno tím, že se jedná o dobu vrcholného rozkvětu Budapešti a její kultury a mnozí autoři ve výzkumu tohoto období našli svůj životní zájem. To je možno říci zejména o Gáboru Gyáni a András Geró. Jejich studie a mikrohistorické či antropologické pohledy na Budapešť té doby ukazují mnohovrstevnatost města a života jeho obyvatel.⁴ Důležitým zdrojem byla taktéž kniha Johna

² Gary B. Cohen (1989) *The Social Structure of Prague, Vienna, and Budapest in the Late Nineteenth Century*. in: György Ránki, ed., *Hungary and European Civilization*. Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 181-99

³ Gerhard von Melinz, Susan Zimmermann (ed.) (1996) *Wien, Prag, Budapest : Blütezeit der Habsburgermetropolen : Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte, 1867-1918*. Wien: Promedia

⁴ Gábor Gyáni: *Identity and the urban experience: fin-de-siècle Budapest; Parlor and kitchen: housing and domestic culture in Budapest, 1870-1940; Women as domestic servants : the case of Budapest, 1890-1940*.

András Geró: *Budapest, 1896: a város egy éve; Heroes' square Budapest : Hungary's history in stone and bronze; Once upon a time in Hungary: the world of the late 19th and early 20th century*.

Lukács o Budapešti roku 1900, která se spíše než na historické údaje a fakta zaměřuje na kulturu a atmosféru oné doby ve městě, čímž poněkud připomíná Schorskeho Vídeň na přelomu století či Paříž na přelomu století Christophe Charleho.⁵ Z hlediska pražských dějin existuje podobná kniha Tomáše Vlčka – Praha 1900, která se ovšem spíše než na sociální dějiny města zaměřuje na umění či kulturu v užším slova smyslu.

Diplomovou práci jsem zpracovávala v rámci zahraničního studijního pobytu v Budapešti. Z této situace vyplývají určité výhody i nevýhody pro psaní diplomové práce komparativního typu. Nespornou výhodou byl přístup k literatuře týkající se historie a kultury Budapešti a také k velkému množství literatury pojednávající o městech teoreticky či z hlediska obecných vývojových trendů evropské urbanizace. Nevýhodou byla naopak jistá nedostupnost literatury týkající se Prahy, která v Budapešti přece jen není nejběžnější. Z tohoto důvodu jsem mnohdy používala i knihy vztahující se k pražským dějinám v anglických překladech, které zde byly dostupnější. Podobné to bylo i s literaturou maďarskou. Ta zde sice byla dostupná fyzicky, ovšem ne jazykově.⁶ Proto je v mé práci většinou používána pouze anglicky psaná literatura a české či maďarské překlady do angličtiny.

⁵ John Lukács: *Budapest 1900: a historical portrait of a city and its culture*; Carl. E. Schorske: *Vídeň na přelomu století*; Christophe Charle: *Paříž na přelomu století. Kultura a politika fin de siècle*.

⁶ Ačkoliv jsem maďarský jazyk po celou dobu svého pobytu studovala, stále to nestačilo na četbu dlouhých odborných textů. Maďarských zdrojů jsem využívala v případě, že se jednalo o kratší texty.

3. Teoretický pohled na vývoj měst 19. a začátku 20. století

Druhá polovina devatenáctého století je ve střední Evropě z hlediska měst spojena s rychlým urbanizačním rozvojem. Zástupy venkovských obyvatel se valí do měst, kde si hledají práci v rozvíjejícím se průmyslu. Dochází k rozvoji měst, který byl do té doby nepředstavitelný. A ani později se již neopakoval. Právě urbanizace devatenáctého století vytvořila evropská města téměř ve stejné podobě, v jaké je známe dnes. Středověká města ztrácí svůj pitoreskní charakter a mění se na moderní metropole s chodníky, bulváry, kavárnami, výlohami obchodů, divadly a muzei. Ušmudlaní řemeslníci pobíhající po rozbahněných uličkách se mění na upjaté měšťany navštěvující divadla či operu a konverzující nad šálkem kávy o nejnovějším románu. Nové městské čtvrti budované v 19. století mají rovné, dlouhé ulice, jejichž síť vytváří šachovnici domů. Zdobené fasády připomínají paláce šlechticů, velká okna vytváří krásné světlé interiéry v pokojích s vysokými stropy. Výhled z okna poskytuje pohled na rušné třídy plné kočárů a dav lidí hemžící se kolem výkladních skříní.

Stejný pohled nám mohu poskytnout i metropole ve střední Evropě. Především Budapešť se ke konci devatenáctého století stává pulsujícím centrem uherské části habsburské monarchie. Vlády celé Evropy se snažily udělat z hlavních měst symbolickou výkladní skříň své moci a státu. Ani Budapešť nebyla výjimkou: poslední desetiletí 19. věku byla ve znamení nekončících stavebních úprav, které měly dát nově vzniklé metropoli punc opravdového evropského velkoměsta, hlavního centra sílícího maďarského národa.

Vývoj Prahy v daném období musí být nutně odlišný od toho budapešťského. Česká metropole se v 19. století a zvláště v jeho druhé polovině ocitá ve stínu své maďarské kolegyně. Praha neměla takovou politickou moc jako Budapešť nebo jiná evropská hlavní města a tudíž její kulturní či stavební rozvoj nedosahoval úrovně běžné v jiných evropských městech. Nárůst obyvatelstva byl také výrazně nižší než v ostatních velkých

sídlech Evropy. Praha se sice snažila jako kulturní centrum nově se rodícího národa o velkolepost, která by ji zařadila mezi kulturní centra evropské společnosti, ovšem s menšími úspěchy. Přesto i zde se obraz města mění a brzy se i z Prahy stává moderní metropole.

3.1 Urbanizace

Podívejme se nyní na města v devatenáctém století z větší perspektivy a zaměříme se na procesy, jejichž součástí se města v tomto období stala. Pojmeme, bez kterého se při zkoumání dějin sídel v moderní době neobejdeme, je zejména urbanizace. A to urbanizace nejen v užším smyslu – tedy jako stěhování lidí do měst, ale i v tom širším, kdy o urbanizaci mluvíme jako o komplexní přeměně sociálně-prostorových forem organizace společnosti.⁷ Ze společnosti venkovské se stává společnost městská. Tato metamorfóza se netýká jen hmotných a prostorových stránek, nýbrž i institucí, ekonomiky, sociální struktury, myšlení, způsobu života, hodnot a celé kultury i jejich místa v evropské společnosti.

Nejviditelnějším prvkem v evropské historii měst v 19. století byl obrovský a rychlý růst měst. Ačkoliv města existovala již tisíce let, jejich velikost byla poměrně stabilní a výrazněji se nezvětšovala. Naopak růst kolem čtyř set nebo pěti set procent v období po roce 1800 nebyl pro mnohá města ničím výjimečným. Důsledkem populačního růstu bylo dramatické zvyšování počtu velkých měst. Na začátku 19. století měl v Evropě pouze Londýn okolo jednoho milionu obyvatel, na konci století to nebyla pouze Paříž a Berlín, ale také Barcelona, Vídeň, Moskva a St. Petersburg, které překročily hranici jednoho milionu obyvatel. Vzrůst počtu měst nad 100 000 obyvatel byl také ohromující: z 23 na 143.⁸ Růst měst nebyl zvláštní pouze v absolutních číslech či v relativním zvětšení, ale také ve vztahu k růstu obyvatel v Evropě. Za toto

⁷ Horská, P., Maur, E., Musil, J. (2002) Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa. Praha – Litomyšl: Paseka: s. 8

⁸ Lees, Andrew, Lees, Lynn. (1976) The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century. Lexington, Massachusetts: D.C. Heath and Company: s. VII - VIII

Obrázek 1 - Středověké město
Pieter Bruegel: Zápas masopustu
s půstem

Obrázek 2 - Moderní město
Camille Pissarro: Boulevard
Montmartre

Obrázek 3 - Průmyslová Praha

století se evropská populace zdvojnásobila, počet obyvatel měst se ale zvětšil výrazně více. V některých zemích to už byla více než polovina obyvatelstva.

Společnost sama se stávala urbánní. Klíčem k růstu měst byla migrace a ne přirozené příbytky obyvatel. (Ve městech dokonce byly většinou vyšší úbytky než přírůstky obyvatel.) Města byla totiž schopna přitáhnout nadbytek venkovského obyvatelstva. Ženy a muži se stěhovali do měst především proto, že právě tam měli šanci najít nejlépe placená zaměstnání. Hnala je představa lepšího života, který je ve městech čeká. Důvod, proč byla města schopna ustát takový nárůst obyvatelstva, ležel v rozvoji průmyslu ve městech.⁹ Některá města rostla proto, že byla centry obchodu, jiná zase centry státu, administrativy, školství či kultury. Největší vliv měla ovšem průmyslová revoluce a její důsledky.

Byl to zejména parní stroj, který podporoval koncentraci obyvatel na malém prostoru a to dvojnásobem. Obyvatelstvo se začalo stěhovat do velkoměst na konci tratí, na dopravních křižovatkách, do přístavů. Parní stroj vedl zároveň ke vzniku velkých továren a k velkému soustředění dělníků do jejich okolí. Náklady na dopravu zaměstnanců totiž byly stále vysoké a bylo proto vhodnější jim zajistit ubytování v blízkosti pracovišť. To přispělo nejen ke vzniku velkých a nových forem bydlení, nýbrž i k nevídané hustotě domů a obyvatelstva. Někteří badatelé tak hovoří o dostředivé síle páry.¹⁰ Průmysl využívající parních strojů k sobě taktéž přitahuje další odvětví, díky velkému množství pracovníků na jednom místě sem přicházejí i služby a vznikají velké trhy pro další výrobky.

3.2 Město a jeho odlišné světy

V devatenáctém století můžeme pozorovat i další jevy, které se pojí s procesem urbanizace. Jsou ovšem natolik významné a jejich vliv na vzezření

⁹ Lees, Andrew, Lees, Lynn. (1976) *The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century*. Lexington, Massachusetts: D.C. Heath and Company: s. IX

¹⁰ Horská, P., Maur, E., Musil, J. (2002) *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl: Paseka: s. 30

měst je natolik podstatný, že je vhodné je vytáhnout na světlo z propletenice fenoménů spojených s urbanizací. Jedním z nich je oddělování soukromé a veřejné sféry života. Téměř veškeré aktivity lidí byly v tradiční společnosti integrovány v prostoru i čase. Práce a volný čas nebyly oddělenými koncepty a celá domácnost se účastnila každodenní práce, která se v naprosté většině odehrávala v domě a jeho bezprostřední blízkosti. Předpokládá se, že to byl vynález spřádacích strojů, který vytvořil prostor pro velkokapacitní továrny, ve kterých mohlo poprvé v historii dojít k oddělení práce a domova ve velkém měřítku.¹¹ Průmyslová revoluce tak vedla k oddělení „práce“ a „života“ pro většinu populace. Obydlí se tím stalo jakýmsi místem, ve kterém se „nepracuje“, ale „žije“. Domov se tedy stal sférou soukromou, která je osobní záležitostí jednotlivce a rodiny, zatímco sféra veřejná je místem styku s ostatními lidmi, sférou práce a úředních jednání, politiky i kultury.

Strukturální transformace odehrávající se v moderní společnosti vytvořila veřejný prostor pro styk a jednání individuí mezi sebou a zároveň soukromý prostor pro formování těchto individuí.¹² Jejich institucionální oddělení, v tradiční společnosti neznámé a nemyslitelné, je signifikantní stejně jako jejich vzájemná provázanost. Koncepty veřejného a soukromého se od dob průmyslové revoluce stále upevňovaly a staly se pro nás mimořádně důležitými.¹³ Někteří autoři si nevystačí s pojmy veřejný a soukromý a vytváří pojem vlastní – poloveřejný, který užívají právě k popisu městských prostorů a institucí.¹⁴

Z hlediska města nejsou pojmy soukromý a veřejný explikačně natolik silné, aby dovedly objasnit a popsat specifické prostorové uspořádání moderních měst. Jedním z důsledků velkoměstského života v devatenáctém století je, že modernita zcela a nenávratně změnila vztah mezi lidmi a

¹¹ Horská, P., Maur, E., Musil, J. (2002) Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa. Praha – Litomyšl: Paseka: s. 26

¹² Havelková, H. (1996) Ignored but Assumed. Family and Gender Between Public and Private Realms. in: Czech Sociological Review 4/1 s.63-79: s. 65

¹³ Junstrand, S., Tollmar, K. (1998) The Dwelling as a Place for Work. in: Streiz et al. Cooperative Buildings, Integrating Information, Organization and Architecture, First International Workshop, CoBuild 98, Darmstadt: 233-236

¹⁴ Gyáni, G. (2004) Identity and the Urban Experience: Fin-de-siècle Budapest. Boulder, Colo: Social Science Monographs: s. 26

prostorem a vytvořila charakter města, který chápeme jako jediný daný. Během transformace měst na moderní metropole došlo k modifikaci forem, funkcí i smyslu velkoměstského prostoru. Mění se také způsob, jakým se lidé objevují v městském prostoru a jakým se účastní života komunity. Čím více se město plní lidmi, tím více ztrácí jeho obyvatelé schopnost družnosti a společenskosti, je pro ně těžší vytvářet funkční kontakty mezi sebou navzájem. Stávají se odcizenými a izolovanými. Právě poloveřejné prostory jsou oblastmi, ve kterých zůstává něco z původní komunity, jsou to místa, kde je možné potkat známé tváře, nebýt ve velkoměstském davu a přesto sám.

Jedná se o prostory, místa a instituce, které začaly plnit zvyšující se potřebu po sociální blízkosti, po bezprostředních kontaktech. Byly to především kluby, spolky, kasína, čítárny, které sloužily zejména movitějším vrstvám obyvatelstva a nabízely jim možnost kontaktu lidmi podobných zájmů a postavení. Objevuje se také velké množství kulturních institucí, které existovaly v uzavřeném prostoru jako byla divadla, veřejné knihovny, umělecká muzea, cirkusy či kina. Prostřednictvím těchto institucí mohli lidé vytvářet sítě kontaktů, které ve venkovské společnosti zajišťovala rodina či sousedé. Další formou, která ve veřejném prostoru zajišťovala individuální potřeby konzumenta, byly restaurace, hospody, bary, kavárny, tančírny, ale také obchody nebo nákupní domy. Návštěvníci zde mohli uspokojit své osobní potřeby, ne nutně v určité komunitě, ale vždy zároveň s ostatními lidmi. Tato místa se stávala něčím mezi soukromým obyvákem a anonymní ulicí. Jedinou překážkou bylo to, že velká většina těchto aktivit vyžadovala určité vstupní poplatky, které držely většinu veřejnosti za svými hradbami.

Při zkoumání veřejných a neveřejných světů bychom neměli vynechat také jejich genderový či obecněji aspekt mocenský. Vztah mezi veřejným a soukromým determinuje sociální role obou pohlaví, zároveň platí i opačný vztah – ve vztahu mezi veřejným a soukromým je sociální vnímání genderových rolí jedním z hlavních strukturujících činitelů. Modely veřejného a soukromého jsou pevně spjaty s jednotlivými pohlavími. V historii lidské civilizace jsou ženy jako pečovatelky o domácnost a vychovatelky dětí neoddělitelně spjaty se sférou soukromého, zatímco muži jako „lovci“ a živitelé rodiny jsou spojováni s veřejnou oblastí. Vyloučení žen z veřejné sféry

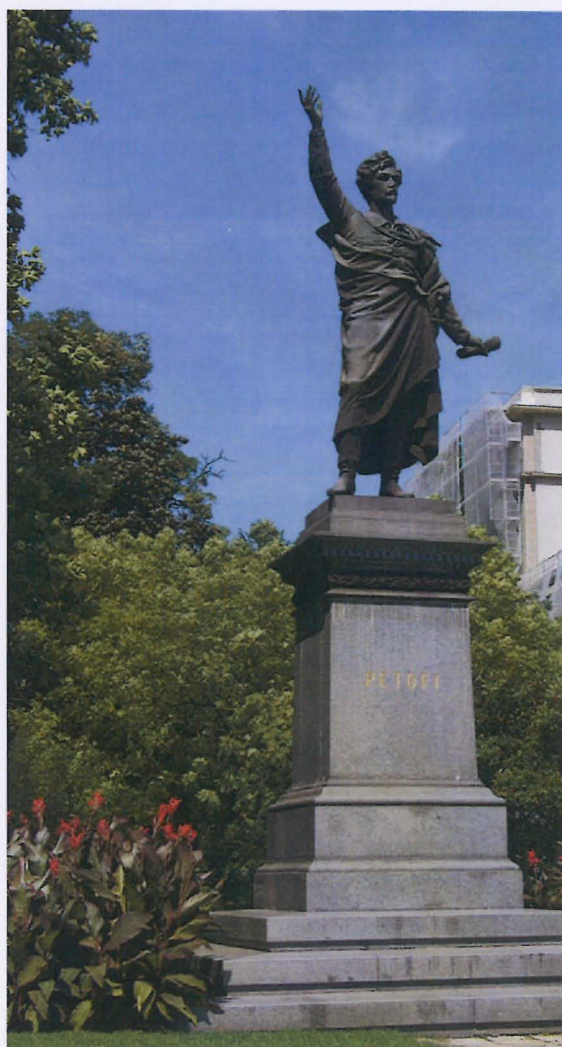

Obrázek 4 - Muži v
budapešťské kavárně

Obrázek 5 - Žena v domácnosti při praní

Obrázek 6 - Socha básníka Sándora Petőfiho
vyzývajícího k revoluci

se stává základem konstituující se občanské společnosti a ženy nadále zůstávají zařazeny do intimní sféry uzavřeného prostoru nukleární rodiny.¹⁵ Ve městech tedy existují určité neviditelné hranice mezi mužskými a ženskými světy, které udávají charakter měst. Centra měst a instituce v nich sídlící jsou spíše sférou mužskou, zatímco rezidenčním a obytným čtvrtím dominují ženy. Můžeme tedy hovořit o vyloučení nebo marginalizaci žen a všeho feminního ve veřejném království.¹⁶

Rozdělení na mužskou veřejnou sféru a ženskou soukromou ale není tak jednoznačné. Za prvé situaci komplikuje existence poloveřejné sféry moderních měst, ve které se muži i ženy setkávají a na první pohled by se mohlo zdát, že v tomto prostoru nikdo z nich nezaujímá dominantní postavení. Poloveřejná sféra ovšem přebírá většinu charakteristik sféry veřejné a muži v ní mají větší vliv. To je dáno tím, že častokrát to byli právě muži, kteří byli majiteli, řediteli či správci daných institucí. Zároveň jsou to také muži, kteří si v tomto prostoru udržují dominanci tím, že kupříkladu v restauracích jsou to převážně oni, kdo platí, či tím, že ženy do mnohých „veřejných prostor“ nemají přístup, pokud nejsou ochotny stát se kabaretními tanečnicemi či prostitutkami. O tom, že v této roli nemohou mít nadřazené postavení, není třeba pochybovat.

Další komplikací, která zatemňuje rozdělení na veřejnou a soukromou sféru je více úrovní soukromé sféry. Jednotlivé úrovně se liší podle mocenského kapitálu, kterým disponují jednotliví členové domácnosti. Soukromá sféra tedy není jasně daná a homogenní kategorie, ale naopak. Soukromý prostor se dále dělí mezi pány a sluhy, mezi manželku a manžela, mezi dospělé a děti.¹⁷ V dalších kapitolách se budeme zabývat spíše prostorem veřejným, ale pro tvář města je důležité i to, co je pod povrchem, není možné se tudíž obejít ani bez soukromého prostoru ve městech. Z tohoto hlediska tedy můžeme lépe chápat určité aspekty vývoje měst ve zkoumaném období.

¹⁵ Havelková, H. (1996) Ignored but Assumed. Family and Gender Between Public and Private Realms. in: Czech Sociological Review 4/1 s.63-79: s. 67

¹⁶ Miles, M. (1997) Art, Space and the City: Public art and Urban Futures. New York: Routledge: s. 48

¹⁷ Gyáni, G. (2004) Identity and the Urban Experience: Fin-de-siècle Budapest. Boulder, Colo: Social Science Monographs: s. 43

Dalším jevem, který souvisí s vývojem měst v devatenáctém století, je plánování měst. Ačkoliv plánování není fenoménem, který se objevuje poprvé v devatenáctém století, nabývá v tomto období poněkud výraznějších rozměrů a získává i jisté teoretické pozadí. Snad od dob utopistů Charlese Fouriera a Roberta Owena se objevují první návrhy ideálních měst pro moderní dobu. Lidé devatenáctého století usilovali o vytvoření jakýchsi napodobenin toho ideálního – plánování jejich měst proto bylo opřeno o určitou filozofii a názory na to, jak by města měla vypadat. Velice často byly tyto plány založeny na konceptech zónování a segregace městských obyvatel. Nové plány rozvoje měst tak vytvářely různé světy, ve kterých převládaly odlišné skupiny obyvatel, ale také odlišné funkce města.

Segregace lidí ve městech je formou purifikace, očišťování, nastavování přísného modelu, který vylučuje odlišnosti, odděluje neakceptovatelné, špinavé.¹⁸ Za takové byly považovány především nejchudší společenské vrstvy. Chudí byli vnímáni se stejnou nechutí jako nemocní, morálně a zdravotně zkažení. Brzy tedy začaly vznikat plány přestaveb měst, které měly za cíl odstranit tyto „nepříjemné“ skupiny obyvatel z center měst a odsunout je na okraj. Bezpochyby nejznámějším příkladem radikální přestavby města v tomto duchu byla Haussmannova přestavba Paříže. Byl to poprvé Engels, který upozornil na to, že „haussmanizace“ Paříže změnila také sociální strukturu města a odsunula chudší třídy na okraj. Jedním z důvodů bylo získání pozemků v centru města pro novou výstavbu pro bohaté vrstvy. Další důvod měl spíše vojenské pozadí – široké ulice a bulváry mohly lépe sloužit sešikovaným vojenským jednotkám, naopak v nich bylo obtížné vytvářet barikády, což snižovalo riziko pouličních nepokojů či revolucí. Pohnutkou pro přeměnu Paříže byla také hrozba epidemií v chudinských čtvrtích šířící se do ostatních částí města. V této době ve městech řádila především cholera. Argumenty pro přeměnu měst měly tudíž vždy hygienicko-sanitární podklady. Velice často také užívaly medicínského slovníku a žargonu.

¹⁸ Miles, M. (1997) *Art, Space and the City: Public art and Urban Futures*. New York: Routledge: s. 34

Oddělení jedné věci od druhé za účelem upřednostnění jedné z nich – sebe nad prostředím, města nad krajinou, teorii nad praxí – charakterizuje plánování moderních měst. Zónování a dělení moderních měst je na jedné straně spojeno se strachem z chudých a chudoby, na straně druhé je s podivem spojeno též s důrazem na dopravu a volnou, rychlou cirkulaci provozu jako klíč ke zdravému růstu města.¹⁹ Zdálo se, že nejlepší cestou k uklidnění, dezinfekci a pacifikaci nižších a dělnických tříd je reforma jejich bydlení. To vedlo k zvýšené separaci pracujících tříd a buržoazních čtvrtí a k umístění dělníků do určité vzdálenosti od městských center. Zároveň se však plánovači snažili co nejlépe zajistit propustnost města a k tomu jim měla sloužit hromadná doprava.

Příkladem poměrně výrazné hranice mezi čtvrtěmi vyšších a středních či nižších společenských vrstev je projekt vídeňské Ringstraße. Kromě vojenských a infrastrukturních důvodů byli projektanti přestavby Vídně vedeni také snahou o sociální separaci obyvatel, která již ale i předtím do jisté míry fungovala. Vnitřní město a vnější za hranicí Ringstraße byly jako dva různé sociální světy. V jiných městech jako třeba Berlíně a Budapešti nebyly hranice tak zřetelné, přesto i zde byly na konci století poměrně jasně viditelné. Předměstí byla plná dělníků, zatímco vnitřní město bylo vyhrazeno vyšším vrstvám. Existovaly zde ale široké dopravní tepny vedoucí z centra na okraj města, které zajišťovaly komunikaci mezi různými částmi města. V Berlíně stejně jako v Budapešti se stavěly smíšené obytné domy, ve kterých bydleli jak majetnější, tak ty méně majetné vrstvy. Žily zde maloburžoazní rodiny na nádvořích domů nebo v bytech obrácených do ulice, zatímco dělnické rodiny bydlely v zadních traktech budov, ve sklepích a ve vyšších patrech.²⁰ To neznamená, že všechny domy v Budapešti měly smíšené obyvatele. Zvláště se to nedá říci o těch v luxusních čtvrtích. Existovaly zde samozřejmě také oblasti, ve kterých jasně převládalo dělnické obyvatelstvo.

¹⁹ Miles, M. (1997) *Art, Space and the City: Public art and Urban Futures*. New York: Routledge: s. 31

²⁰ Gyáni, G. (2004) *Identity and the Urban Experience: Fin-de-siècle Budapest*. Boulder, Colo: Social Science Monographs: s. 47 - 48

Koncept zónování měst se pokoušel najít řešení situace, ve které se ocitla mnohá průmyslová města devatenáctého století. Průmyslové podniky, sklady, nádraží či přístavy tu byly promíchány s obytnými čtvrtěmi, kulturními a veřejnými budovami, školami, nemocnicemi a podobně. Nové regulační plány měst se snažily tento stav změnit a vytvořit ve městech zóny, které by plnily pouze jednu funkci. Celý městský organismus měl být ozdraven a zmodernizován. Měly být odděleny prostory pro průmyslovou činnost, obytné čtvrti měly být zasazeny do zeleně, dále se měly vydělit zóny obchodu, bankovníctví, škol, úřadů apod. Obvykle tento plán počítal s konceptem koncentrického modelu města, ve kterém jsou ve středu administrativní, vzdělávací, obchodní funkce, následuje oblast bydlení a na okraji měst je zóna průmyslu, která může být ještě následována plochami zemědělsky využitých půdy.

Na konci devatenáctého století se díváme na města s jasným sociálním rozdělením a segregací. Existují dělnické čtvrti s chudým obyvatelstvem na okrajích měst sloužící především k bydlení, zatímco centra měst jsou jednak místem luxusního bydlení bohatých vrstev, ale také veřejným reprezentačním prostorem plnícím nejrůznější funkce. Třídy a bulváry lemované reprezentativními veřejnými budovami a nádhernými obytnými domy sloužily jako jeviště komunálních a politickým událostem. Zde se odehrávaly veřejné svátky, pochody, vojenské přehlídky, rituály, náboženské slavnosti apod. Zbytek města takovým účelům nesloužil. Až později vznikají i v dělnických čtvrtích centra kultury a lidové zábavy. Státní či národní oslavy tam však své místo nemají.

3.3 Města a národní hnutí

Běžnou součástí života měst se v devatenáctém století stávají oslavy nově se sjednocujících či obrozujících národů. Nejsou to ovšem jen oslavy a svátky, které dávají městům jejich národní charakter, ale především nejrůznější památníky, sochy, pomníky, budovy v národním stylu apod. Snad bychom

mohli tento proces nazvat „národním zabarvováním prostoru“. Je to taktéž jeden z dílčích procesů, který se odehrává během urbanizace. V Budapešti i v Praze je tento proces a jeho důsledky poměrně dobře patrné, v Praze je navíc ozvláštněn tím, že se jedná o soupeření dvou nacionalismů – českého a německého. V Budapešti je sice jen jeden nacionalismus – maďarský, který je ovšem nesmírně ofenzivní vůči menšinám a snaží se o jejich maďarizaci i pomocí národních symbolů ve městě.

Pomníky a monumenty jsou budovány v rámci určité státní či národní politiky. Poté, co se město stalo reprezentantem nového státu, začíná být používáno jako nástroj legitimizace nové vlády. Skrze své reprezentativní funkce je město spojeno s politikou architektury nových elit.²¹ Města jsou formována jako místa sebepoznávání a didaktického předvádění pocitu sounáležitosti s nově vytvořeným státem či národem, zároveň jsou produkovány jako prvky při vytváření národní historie. Tato nová politika symbolu čerpala ze dvou zdrojů. Jednak stavěla na bohaté minulosti národa, na jeho mýtech a sytila se z jeho historie, zároveň byla hrdá na spojení s novou modernitou a budoucností národa a státu.²²

Monumenty a památníky jsou produkovány v rámci určité dominující kultury a jejich hodnot. Předpokládají tudíž určité společné vědomí a paměť, bez nichž by jejich symbolika nebyla rozpoznána a nemohly by vyprávět své příběhy. Pomníky tak setrvávají ve městech jako stabilní kulturní objekty, které přežívají každodenní fluktuace historie.²³ Městské monumenty stojí v komplexním vztahu k času, ukazují minulost nebo její imitaci, ale jsou vztyčovány tak, aby zaujaly současné publikum. Ačkoliv si některé individuální monumenty nemusí zachovat svůj původní význam vzhledem k tomu, že postavy na nich zapadnou do mlhy veřejné paměti nebo se některé

²¹ Prokopovych, M. (1998) Making of the New Capital City. Budapest: Central European University. Master Thesis: s. 8

²² Tobia, B. (1996) Urban Space and Monuments in the Nationalization of the Masses. The Italian Case. 171 – 190. in: Wolf, S. eds. Nationalism in Europe, from 1815 to the Present. A Leader. London, New York: Routledge: s. 171 - 172

²³ Miles, M. (1997) Art, Space and the City: Public art and Urban Futures. New York: Routledge: s. 58 - 59

budovy nemusejí líbit, přesto většina památníků působí na okolní obecnost dlouhodobě, i když ne nepřetržitě.

Jedním z významů pomníků je také vytvářet dominanty městskému prostoru, jejich budování souvisí s potřebou nalézt významové těžiště, pointu nových bulvárů a náměstí. Přesto většina z nich brzy zapadne do okolního prostředí a jejich síla působit mizí. Stanou se běžnou součástí města stejně jako stojany na lampy či obytné domy. *„Na pomnících je nejnápadnější, že je nevidíme. Stavějí se nepochybně proto, aby je každý viděl, dokonce aby budily pozornost, ale zároveň jsou něčím proti pozornosti impregnovány, a ta po nich poslušně stéká jako kapky vody po olejovém povlaku a ani na okamžik se nezastaví.“*²⁴ Některé pomníky ale dokáží z této mlhy zapomnění vystoupit a sehrát v životě společnosti důležitou roli vícekrát, nejen při svém odhalení. V klíčových historických okamžicích se pomník znovu stává symbolem a bodem, kolem kterého se srocují masy. Tyto významné pomníky tedy mají schopnost být reinterpretovány, jejich symbolický význam se mění, mohou vystupovat v různých kontextech.

Pomníkový boom spojený s prudkým rozvojem měst byl důsledkem rozvoje měšťanské společnosti, výrazem jejího stylu a životních potřeb. Pomníky byly stavěny obcemi, spolky nebo národními sbírkami, vždy však zdůrazňovaly měšťanskou společnost a její nacionální ideologii.²⁵ Růst obliby vztyčování pomníků v pozdním devatenáctém století a na začátku dvacátého je vyjádřením národní identity nových národů. Jedná se zároveň o jakýsi program vzdělávání národa a veřejnosti, který si dal za úkol stát, reprezentující určité vrstvy obyvatelstva. Byly to zejména střední třídy, jejichž životní vzory a filozofie se uplatnily nejvíce při tvorbě tváře měst. Můžeme tedy mluvit o jisté hegemonii politiky architektury, která ve městech působila.²⁶ Vznikaly pouze pomníky a památníky upomínající na hrdinskou minulost země a národa, na její kulturu apod. Ti, kteří neodpovídali obrazu, který měl být vytvořen, nárok na pomník neměli. Vládnoucí skupiny se

²⁴ Musil, R. Muž bez vlastností. Citováno podle: Hojda, Z., Pokorný, J. (1996) Pomníky a zapomínky. Praha – Litomyšl: Paseka: s.9

²⁵ Hojda, Z., Pokorný, J. (1996) Pomníky a zapomínky. Praha – Litomyšl: Paseka: s.16

²⁶ Miles, M. (1997) Art, Space and the City: Public art and Urban Futures. New York: Routledge: s. 60

snažily ovládnout veřejný prostor a tím dále upevnit svůj vliv a moc. Monumenty a veřejné umění celkově se staly v devatenáctém století v celé Evropě a nejen tam jedním z nástrojů státní politiky, která měla posílit identifikaci co nejširších společenských vrstev se státem a s morálkou, filozofií a cíli středních vrstev společnosti.

William Mitchell upozorňuje ještě na jeden aspekt budování veřejných pomníků ve městech, kterým je role násilí v symbolice pomníků devatenáctého století. Mitchell tvrdí, že koncept násilí je jedním z nejpodstatnějších pro všechny pomníky. „Většina památníků, monumentů, triumfálních oblouků, sloupů a soch se vztahuje k minulosti dobývání. Od Ceasara, přes Napoleona k Hitlerovi sloužilo veřejné umění jako druh zmonumentalizování násilí.“²⁷ I sochy básníků a duchovních vůdců mají v sobě velice často přítomen element boje, dobývání, odporu. Touto symbolikou mají mobilizovat masy k přijetí určité státní či národní ideje a určit, co je věčné, nezpochybnitelné a absolutní. Neboť s takovou myšlenkou jsou pomníky budovány.

Nejsou to ale jen sochy a památníky, které utvářejí výsledný obraz města. Ve tváři města jsou vepsány nejrůznější příběhy, které každodenně čteme a promýšlíme. Nejen sousoší, významné budovy a instituce, ale i samotné ulice, fasády domů mají za úkol vytvořit příběhy, které můžeme číst v určitém duchu. Haussmannova přestavba Paříže byla postavena na určité představě o prostoru, který měl působit daným dojmem. Z na sebe navazujících fasád s pravidelným designem vznikl dojem nepřerušovaných, zužujících se linek, které směřují oko na konec vyhlídky, na jejímž konci ční nádherný a ohromující koncový bod v podobě triumfálního oblouku či stavby v podobném duchu.²⁸ Budovy, pamětní desky, sochy, ulice, náměstí, řeky i mosty jsou v lidských myslích spojeny s příběhy, vzpomínkami, vyprávěními, ať už opravdovými či smyšlenými, které vytvářejí v myslích lidí výsledný obraz a dojem z daného města. Podle Rollanda Barthese je „město diskurs a

²⁷ Miles, M. (1997) *Art, Space and the City: Public art and Urban Futures*. New York: Routledge: s. 67

²⁸ Gyáni, G. (2004) *Identity and the Urban Experience: Fin-de-siècle Budapest*. Boulder, Colo: Social Science Monographs: s. 35

tento diskurs je pravý jazyk: město mluví k svým obyvatelům, my mluvíme se svým městem, městem, ve kterém jsme, jednoduše tím, že v něm žijeme, procházením se po něm, jeho pozorováním."²⁹

Ve městě existují zájmové skupiny, jejichž cílem je, aby vzhled a výsledný obraz města odpovídal jejich zájmům a cílům. Kulturní politiky těchto skupin se však prolínají a působí vzájemně, střetávají se, negují a posilují. Konečný obraz je pak dán působením tisíců vlivů a procesů zároveň. Plánování města, spolu s živelným nárůstem počtu obyvatel, budování hromadné dopravy, vztyčování pomníků, otvírání kaváren, stavby muzeí a divadel, nemocnic a sirotčinců, to vše se vepíše do tváře města. Existuje tak dvojí diskurs města – ten, který vidíme v plánech urbanistů, architektů či úředníků na radnicích a pak ten opravdový, každodenní, který vytváří jiné dominanty a „zespoda“ narušuje a mění plány odborníků.

Procesy, jakými byla urbanizace, modernizace a prosazování národních idejí na konci devatenáctého století, znamenaly pro rozvoj měst výrazné impulsy. Města dynamicky rostou, mění se jejich vzezření i jejich vliv na okolní krajinu i obyvatele. Město se stává jedním z nejdůležitějších fenoménů devatenáctého století, který si zaslouží podrobnější zkoumání. V následujících kapitolách se pokusím ukázat procesy a jevy specifické pro město devatenáctého století na konkrétním příkladu měst střední Evropy – Prahy a Budapešti.

²⁹ Barthes, R. *Semiology and the Urban*. cit. podle Wirth-Nesher, Hana: *Impartial Maps: Reading and Writing Cities*. 52 – 66. in: Paddison, Ronan (2001) *Handbook of Urban Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications: s. 52

4. Praha a Budapešť ve světle statistik

Na konci osmnáctého století je ve střední Evropě v podstatě jediné město, které snese srovnání s metropolemi západní Evropy – Londýnem a Paříží, a tím městem je Vídeň. V průběhu devatenáctého století Vídeň získává výraznou konkurenci. Je to především centrum sjednoceného Německa Berlín, který ji brzy převyšuje počtem obyvatel a ekonomickou silou. K novému životu se probouzí i Praha povzbuzená rostoucím hospodářstvím a českým národním hnutím. Výraznější konkurenci nedaleko svých hradeb nachází Vídeň v Budapešti, velice rychle rostoucím hlavním městě uherského království. Zvláště po Rakousko – Uherském vyrovnání se Budapešť snaží „dohnat“ Vídeň ve všech směrech – ve velikosti populace, v kultuře i v politice – a stát se jakýmsi jejím dvojčetem. O tom, že Budapešť představovala vážného protivníka, svědčí růst její populace o neuvěřitelných 1623 procent během jednoho staletí. Budapešť tedy rostla asi dvakrát rychleji než Praha a Vídeň.

Tabulka 1: Růst měst střední Evropy v 19. století³⁰

	1800	1870	1910	PROCENTNÍ RŮST
Vídeň	231 900	834 000	2 031 000	876
Budapešť	54 200	320 000	880 000	1 623
Praha ³¹	75 000	252 000	640 000	853
Graz	-	81 000	152 000	88
Brno	-	73 000	126 000	73
Szeged	-	70 000	103 000	47

³⁰ Mágocsi, P. R. (1993, 2002) Historical Atlas of Central Europe. London: Thales & Hudson: s. 94

³¹ Počet obyvatel Prahy v rámci současných hranic města.

Vídeň, Praha i Budapešť zřetelně vyčnívaly nad ostatními městy ve svých zemích. V Rakousku, Českých zemích i Uhersku bylo vždy jen jediné další město, jehož počet obyvatel převyšoval hranici sta tisíc. Střední Evropa stále zůstávala spíše rurální, většina obyvatel žila v sídlech do 50 tisíc obyvatel a zabývala se zemědělstvím. Teprve s postupem průmyslové revoluce se tento poměr mění a lidí ve městech začíná přibývat. Na začátku 20. století již v českých zemích žije více než čtyřicet procent obyvatel ve městech. V Uhrách je to sice méně (17 %), ale i tam se toto číslo stále zvyšuje. Vídeň, Budapešť a Praha tak vystupují jako ostrovy moderního způsobu života v moři tradiční venkovské společnosti. Především v těchto metropolích se rozvíjí kultura a vzdělanost, jsou to města, která fungují jako nositelé nového způsobu života, který převládne v novém století. Jsou to nejen obyvatelé těchto měst samotných, kteří si uvědomují, že tady je „budoucnost“, ale také tisíce venkovanů, kteří opouštějí své domovy a stěhují se do měst. Moderní, rychle rostoucí města se tak stávají fenoménem devatenáctého století, ale i století následujícího.

Zmínili jsme se stručně o vztahu zemí ke svým hlavním městům. Podívejme se nyní na vztah měst samotných navzájem. Hlavní roli bezpochyby zaujímal Vídeň jako hlavní město monarchie. Zde bylo sídlo císaře, vlády, úřadů. Vídeň byla městem vysoké kultury – divadla, literatury, hudby, plesů a univerzit. Z tohoto hlediska byla věčným zdrojem inspirace pro své chudší sestry. Velice často to byla právě snaha vyrovnat se Vídni, která vedla Prahu a Budapešť k podpoře umění, pořádání výstav, zakládání nejrůznějších kulturních institucí apod.

Co se týče politických vztahů, byla „Vídeň“ chápána jako trýznitelka, mávající bičem nad nebohými národy. Takové vidění alespoň přetrvávalo v české politice. V té uherské se po Rakousko – Uherském vyrovnání vztahy sousedních národů projasňují a stávají se z nich partneři. Maďaři dodnes označují Rakušany jako své „švagry“, nenávist po poražené revoluci 1848 tedy rychle vyprchala. Vídeň je teď vnímána jako modelový příklad, jak by měla metropole vypadat. Budapešť ji v mnohém kopíruje, kupříkladu přejímá urbanistický plán města ve stylu Ringstrasse a buduje městské okružní třídy. Městské vedení Budapešti se nyní nesnaží Vídeň pouze dohonit, ale i

předstihnout. Staví dříve podzemní dráhu, jejich parlament je monumentálnější než ten vídeňský, hrad na budínském kopci impozantnější než Hofburg apod. Ačkoliv se Vídeňané museli dívat na plány Budapešťanů spíše s despektem, nemohli nevidět, že poblíž roste nová evropská metropole.

Vztahy Prahy k Vídni byly poněkud odlišné. Nikdy nepřevládli vztah spolupráce a přátelského soupeření, které můžeme sledovat mezi Vídni a Budapeští. Inspirace z města sice přicházela, ale Praha byla více ovlivněna i jinými městy Evropy a vliv Vídně proto nebyl tak silný. Kupříkladu v Praze nikdy nebyl realizován urbanistický model vídeňské okružní třídy v takovém rozsahu jako v Budapešti či některých moravských městech. Po Rakousko – Uherském vyrovnání začali Pražané s nelibostí hledět i na Budapešť a její politické úspěchy, které nemohli za daných okolností napodobit. Snažili se ukázat, že nejsou o nic horší než uherské centrum a že dokáží to, co Budapešť. Tak tomu bylo například u zemské výstavy roku 1891. Pražané už od roku 1879 plánovali uspořádání zemské výstavy, tento plán byl ale nakonec kvůli nedostatku zájmu obchodních a živnostenských komor zrušen. Teprve poté, co podobnou akci uspořádali v Budapešti v roce 1885, rozhodli se Pražané k podobnému podniku.³²

Publikací, které se zabývají vztahem Prahy a Vídně či Vídne a Budapešti je mnoho, automaticky toto téma také reflektují práce českých či maďarských historiků, kteří se zabývají dějinami Rakousko – Uherska. Vztah mezi dvěma vedlejšími hlavními městy monarchie ovšem nepatří k nejfrekventovanějším tématům historických prací. Přesto nám takový pohled může přinést mnoho zajímavého, může zbořit některé mýty, ukázat jevy a procesy v jiném světle. Ty, co jsou častokrát vykládány jako jedinečné, se pak mohou stát naopak všedními a obvyklými. Umožní nám podívat se na různé fenomény vývoje měst konce devatenáctého století tak, že odhalíme to, co je pro ně obecně platné či to, co je v daných podmínkách unikátní. Ačkoliv ze srovnání pouhých dvou měst nemůžeme činit dalekosáhlé závěry o městech v daném období obecně, můžeme alespoň spatřit některé zajímavé rysy, které mohou být společné pro více metropolí.

³² Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s.212

Abychom se mohli podrobněji zabývat studiem měst a jejich srovnáním, je vhodné vytvořit si určitý rámec našeho zkoumání. Tento rámec byl již zčásti vytvořen v minulé kapitole teoretickým ukotvením zkoumaného tématu. Z jiného úhlu se můžeme k danému předmětu přiblížit sledováním statistických údajů týkajících se Budapešti a Prahy. Údaje o počtu obyvatel, etnickém složení měst, rozvoji průmyslu a podobné ukazatele nám dávají předběžnou představu o tom, jak město vypadalo, jak se v něm žilo, jak v něm probíhala urbanizace a jaké důsledky měla. Statistické údaje, data a počty jsou také jedním z nejjednodušších způsobů komparace, ačkoli někdy vedou k jistým zjednodušením. Těm se samozřejmě pokusíme vyhnout a nebudeme se spoléhat jen na jejich výpovědi.

V první řadě se podíváme na populační vývoj měst ve střední Evropě v devatenáctém století, na růst obyvatelstva v Budapešti a Praze, na jeho odlišnosti i společné vlastnosti. Dalším krokem bude srovnání etnického složení obou měst, jejich menšin, používání jazyků apod. Jedním z následujících témat bude i sociální a věkové složení obyvatel, stejně jako náboženské poměry ve městě. Další podkapitoly se budou věnovat otázce úrovně vzdělanosti v metropolích či rozšíření zdravotnické péče. Zaměříme se také na průmyslový růst a na to, která průmyslová odvětví se v daných městech rozvíjejí nejvíce.

4.1 Růst významu a populace

Jak již bylo napsáno v předchozí kapitole, došlo v devatenáctém století ve střední Evropě k nebyvalému růstu měst. Tento růst je samozřejmě patrný také v našich dvou zkoumaných metropolích – Praze a Budapešti. V obou dvou městech se za jedno století výrazně zvětšila jejich rozloha a několikrát vzrostl počet obyvatel.

Tabulka 2. Vývoj počtu obyvatel v Budapešti a Praze

<i>Rok</i>	Budapešť³³	Praha³⁴	<i>Rok</i>
1720	11 000		
1780	35 215	76 041	1784
1800	54 200	75 000	1800
1810	60 259		
1817	62 458	80 754	1818
1822	80 272	102 136	1826
1830	102 700	103 607	1830
1840	107 240		
1846	148 190	111 706	1843
1850	178 000	118 405	1850
1857	187 891	200 722	1857 ³⁵
1869	285 000	239 790	1869
1870	320 000	252 000	1870
1880	370 800	314 442	1880
1890	506 000	397 268	1890
1900	717 681	514 345	1900
1910	880 000	586 274	1910
1920	1 185 000		

Jak je viditelné na první pohled z tabulky, ve vývoji obou měst jsou značné rozdíly. Zatímco Praha je na konci 18. století již určitým typem evropské metropole, Budapešť se v tomto období jakoby probouzí. Až do roku 1780 byla totiž politickým a administrativním centrem Uher Bratislava, tam se scházely uherské stavy a sídlily přední úřady. Jedinou centrální institucí,

³³ Lukacs, J. (1988) Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York: Grove Press; Mitchell, B.R. (1975) European Historical Statistics 1750 – 1970. London: Macmillan Press: s.76

³⁴ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka, Mitchell (1975): s.78, Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové noviny: s.465

³⁵ Od roku 1857 platí počet obyvatel pro Prahu v hranicích z roku 1922, tedy včetně předměstí i předměstských obcí.

sídlící v Pešti, byl Královský vrchní soud (Curia Regis).³⁶ V sedmdesátých a osmdesátých letech se situace začíná měnit. Populace v Budíně a Pešti začíná narůstat, stejně jako politický i kulturní význam obou sousedících měst. V roce 1777 se do Budína stěhuje i univerzita založená roku 1635 v Trnavě.

Je nutné zdůraznit, že postavení Budapešti (resp. Budy a Pešti) v rámci Uher je odlišné od postavení Prahy v Českém království. Přednostní postavení Prahy jako hlavního města země je již od konce desátého století nezpochybnitelné. Praha o svou pozici nemusela bojovat, vždy byla výrazně větší než ostatní česká města, sídlily v ní nejen královské úřady, ale i universita, arcibiskupství, všechny tyto instituce dávaly a dávají Praze punc jedinečnosti a výjimečnosti mezi českými městy.³⁷ Budapešť se musela o pozici hlavy království přece jen zasloužit více. Sídlo panovníka se několikrát stěhovalo, bylo zničeno vpády kočovných mongolských kmenů a později, poté co si prožilo svůj zlatých věk za Matyáše Korvína, bylo znovu dobytoby Turky. Budín sice zůstal centrem, ovšem ne Uherského státu, nýbrž Budínského pašalíku. Centrum Uherského království se přesunulo na dlouhou dobu do Bratislavy.

S postupným dobýváním původních uherských území se mohl obnovit i dávný význam a vliv měst na Dunaji – Budína a Pešti. Přesun centra státu zpět na Budínský hrad ovšem nemůžeme vykládat jako jednoznačné rozhodnutí, neboť postavení Budína se jako zcela jednoznačné současníkům nejevilo. Teprve růst budínského a peštského obyvatelstva a přesun nejrůznějších institucí sem potvrdil privilegované postavení souměstí v rámci země. Od té doby se Budapešť stala jednoznačnou královnou mezi uherskými městy. Od konce 18. století se totiž do Budína a Pešti stěhovaly národní instituce, což s sebou samozřejmě neslo zvýšenou migraci do obou měst. Do měst se stěhovali nejrůznější hodnostáři, aristokracie i prostí lidé. Zejména šlechta, byrokracie, univerzitní učitelé i studenti měli stimulační vliv na kulturní život v obou městech. Objevovale se divadla, tiskárny,

³⁶ Gerő, A., Poór, J. eds. (1997) *Budapest. A History from its Beginnings to 1998*. New York: Columbia University Press: s. 54

³⁷ Klusáková, L. (1999) *Cultural Institutions as Urban Innovations: the Czech lands, Poland and Eastern Baltic, 1750 – 1900*. in: *The City in Central Europe : culture and society from 1800 to the present*. eds. Malcolm Gee, Tim Kirk, and Jill Steward. Brookfield: Ashgate: s. 93

knihkupectví a knihovny. To vše šlo ruku v ruce s ekonomickým růstem oblasti.

Křivka populačního vývoje mezi Budínem a Peští se lišila. Zatímco Budín byl středověkým sídelním místem, na jehož návrší stál hrad jako sídlo panovníka, Pešť byla původní vesnickou osadou, ve které sídlili řemeslníci a obchodníci. Bylo to živé obchodní centrum, které se však nemohlo měřit s Budínem co do významu ani velikosti. Pešť však stále více získávala na významu a svého staršího sourozence začala brzy přerůstat. A to ve všech oblastech – v Pešti rostl průmysl, stěhovaly se tam kulturní i státní instituce, rychle stoupal počet obyvatel. Pešťská strana Dunaje se stala také centrem dopravy, obchodním střediskem (především pro obchod obilím) a sídlem finančních institucí.³⁸ Už na začátku 19.století měla Pešť více obyvatel než Budín, ačkoliv pouze o třetinu. Před spojením obou měst v roce 1873 už to bylo třikrát více.³⁹ Tento trend se v průběhu století stále více prohluboval a k roku 1900 žilo v Budíně pouze 16 procent obyvatel města. Růst obyvatelstva v pešťské rovině neprobíhal samozřejmě rovnoměrně. Největší růst je viditelný za hranicemi vnitřního města obehnaného hradbami, na předměstích a v okolí soustředění průmyslu. Zejména čtvrti jako Terezino, Františkovo či Leopoldovo město zvětšily svůj počet obyvatel třikrát až šestkrát⁴⁰ během první poloviny devatenáctého století.⁴¹

Růst obyvatel byl nicméně zřetelný ve všech třech městech. Stabilní přírůstky obyvatel před revolucí v roce 1848 pokračovaly i v prvních letech Bachova absolutismu. Hlavním hnacím motorem takového růstu obyvatel byl ekonomický rozvoj v důsledku revoluce 1848. Růst hospodářství nabyl mohutných rozměrů na začátku šedesátých let a byl ještě více zesílen

³⁸ Enyedi, G., Szirmai, V. (1992) Budapest. A Central European Capital. London: Belhaven Press: s. 65

³⁹ Roku 1809 měla Pešť 32 980 obyv., Buda 22 272 (v roce 1812). V roce 1869 již v Pešti žilo 202 293 obyv., zatímco v Budě pouze 67 000 obyv. Třetí část města Óbuda měla ve srovnání s dalšími dvěma zanedbatelný počet obyvatel: v roce 1817 to bylo 7 206 a v roce 1869 16 002 obyv. (Gerő, A., Poór, J. eds. (1997): s. 70)

⁴⁰ Terézváros – 3,5x větší, Ferencváros – 4x větší, Lipótváros – 6x větší. Vnitřní město se zvětšilo pouze 2x.

⁴¹ Gerő, A., Poór, J. eds. (1997): s. 70 - 71

Obrázek 7 -
Plán Budapešti

Obrázek 8 -
Plán
Budapešti s
hlavními
památkami

Rakousko – Uherským vyrovnáním z roku 1867.⁴² Po sjednocení tří měst Budína, Óbudy (Starého Budína) a Pešti v roce 1873⁴³ se zrodila moderní Budapešť, jedna z nových evropských metropolí. Do první světové války ještě upevnila své postavení a její populace narostla na více než dvojnásobek.

Ke konci osmnáctého století význam Prahy postupně klesal, což se projevovalo také okleštěním práv magistrátu ve vztahu ke státní moci. V roce 1790 byla de facto odstraněna volba purkmistra, o sedm let později omezena možnost měšťanského výboru volit vysoké soudní úředníky. Situace se nadále zhoršovala a roku 1808 byla volba představitelů města zrušena a nahrazena jejich jmenováním.⁴⁴ Na rozdíl od politického významu Prahy rostl počet jejich obyvatel. Od počátku sedmdesátých let osmnáctého století, kdy bylo obyvatelstvo čtyř pražských měst citelně postiženo hladomorem, je možné nadále pozorovat jeho stálý početní nárůst. Zpočátku byl však velmi povlnný a v některých letech, zejména během válek či epidemií, docházelo ke krátkodobým úbytkům obyvatel. Ve městě překračoval počet zemřelých roční sumu narozených, růst města byl tudíž založen hlavně na imigraci. To se změnilo až v 70. letech 19. století, kdy se v Praze rodilo více lidí než umíralo a růst obyvatel byl tudíž zásoben ze dvou zdrojů.

Počet obyvatel se zpočátku století zvyšoval především ve vnitřním městě. Ohromné souměstí konstituované Karlem IV. umožňovalo růst v rámci hradeb města ještě dlouhou dobu a to zejména v oblasti Nového Města. Postupně vznikají obytné a průmyslové čtvrti také za hradbami Prahy. Růst města nemohl probíhat rovnoměrně po celém obvodu vnitřních čtvrtí. Byl ovlivňován jak přírodními, tak ekonomickými podmínkami – konfigurací terénu, směrem hlavních komunikací spojujících Prahu s okolím, úrodností půdy i nově vzniklými technickými stavbami jako byly železnice či viadukty. Město se tedy nešířilo v kruzích, ale začalo se rozrůstat směrem nejhodnějším tam, kde se rozkládaly volné plochy, především severně od středu. Později

⁴² Gerő, A., Poór, J. eds. (1997): s. 71

⁴³ Jednotlivé části Budapešti byly spojeny již během revoluce 1848. Po jejím potlačení Habsburky byla tato jednotka rozdělena.

⁴⁴ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 17

začaly být využívány i plochy ve svahu – extrémním příkladem je vrch Žižkov.⁴⁵

Již kolem roku 1850 existuje věnec příměstských obcí, v nejbližším pásmu téměř městského charakteru. I když vnitřní Praha ještě do roku 1900 populačně pomalu rostla, věnec předměstí a příměstských osad populačně expandoval nesrovnatelně vyšší rychlostí. Již v polovině osmdesátých let žilo v pražské aglomeraci mimo hranice Prahy více lidí než ve vnitřním městě. Tento trend se nadále prohluboval a před první světovou válkou žily mimo vnitřní území města již tři čtvrtiny jeho obyvatel.⁴⁶ Tuto tendenci zesiloval ještě fakt, že v prvním desetiletí dvacátého století počet obyvatel vnitřního města (Staré a Nové Město, Josefov, Malá Strana, Hradčany) klesl o více než deset procent. To bylo způsobeno přeměnami bytových prostor na kanceláře nebo na místnosti k provozování živnosti.⁴⁷ Zásadní vliv zde měla také asanace Josefova, který se stal z chudinské čtvrti s přeplněnými byty místem luxusního bydlení s naopak nízkou hustotou zalidnění.⁴⁸

Počet obyvatel Prahy a celé pražské aglomerace byl závislý na celkovém hospodářském stavu země, na vývoji průmyslových odvětví, dopravy i kulturním rozvoji české společnosti. Vybudování železničního spojení a rozvoj pražského průmyslu měly za následek zrychlení tempa růstu počtu obyvatel. Tento trend nemohly zastavit ani nepříznivé politické poměry během Bachova absolutismu. Po volbách roku 1861, ve kterých česká většina ovládla pražský magistrát, se rozvoj Prahy značně zrychlil a to po všech stránkách. Nové vedení města se snažilo dát Praze nejen český ráz, ale také punc evropské metropole. Došlo jak k reformě školství, tak ke stavbě nových komunikací – mostů a nábřeží, technických objektů, stejně jako významných kulturních institucí.

Postavení Prahy bylo v celé druhé polovině století komplikováno tím, že Praha a její předměstí nebyly administrativně sloučeny, což mělo za následek obtížné vyjednávání o problémech města, které nebylo možné řešit

⁴⁵ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 114-115

⁴⁶ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.465

⁴⁷ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 114-115

⁴⁸ Od roku 1900 do roku 1910 klesl počet obyvatel Josefova z 9 047 na pouhé 3 376.

odděleně v jednotlivých částech, ale vyžadovalo řešení z hlediska metropole jako celku. Složitě bylo zásobování obyvatelstva potravinami, pitnou vodou, budování kanalizace, komunikací, mostů či nábřeží. Samostatná předměstí dlouho nestála o jakémoliv připojování k Praze, neboť své nezávislé postavení pokládala za výhodné. Hlavní problémem se ukázalo být nestejně daňové zatížení Prahy a příměstských obcí, především výše činžovní a potravní daně. První pokusy o rozšíření Prahy tak nedopadly úspěšně, neboť připojeny byl pouze Vyšehrad roku 1883 a o rok později Holešovice – Bubny.⁴⁹

Jak je vidět z předcházejících stránek v Praze a Budapešti probíhaly stejné procesy, které se ovšem v detailech lišily. Obě města velice rychle rostou a podmaňují si své rurální okolí, městský způsob života se šíří i na předměstích. V obou městech je patrný velký příliv emigrantů z okolních regionů, kteří se usazují hlavně za hranicemi středověkého a raně novověkého osídlení. Odlišná je rychlost růstu těchto dvou středoevropských měst. V obou městech je těžiště masivního růstu obyvatel ve druhé polovině století, ale v Budapešti se jedná o růst mnohem vyšší a rychlejší.

Výchozí podmínky pro rozvoj měst v devatenáctém století byly rozdílné – Praha je na začátku století v regionu střední Evropy poměrně významným centrem, zatímco Budín je malé sídlo středověkého charakteru a Pešť na druhé straně Dunaje připomíná spíše větší vesnici než budoucí metropoli. Již ve třicátých letech jsou obě města zhruba stejně velká a v polovině století Budapešť jasně vede. Náskok metropole na Dunaji postupně vzrůstá a před první světovou válkou zde žije již o 300 000 obyvatel více než ve stověžaté Praze. To je zásadní rozdíl mezi oběma městy, který se dále promítá do jejich dalších charakteristik.

Rozdílně velká osídlení mají různé nároky na infrastrukturu, dopravu, školství, péči o chudé a nemocné apod. V Budapešti se na růstu města do značné míry podílí také nárůst administrativních funkcí nového hlavního města. Budapešť stejně jako Vídeň musela sloužit mnoha funkcím

⁴⁹ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 116 – 117
Více prostoru bude problematice připojování předměstí věnováno v následující kapitole.

multietnického státu a díky tomu se do jejich center stahovalo mnohem více nově příchozích než tomu bylo v Praze. Tam naopak nároky na administrativu provinčního města nebyly natolik velké a česká metropole se tudíž nemohla v 19. století pochlubit tak ohromujícím růstem.⁵⁰ Rozdílný růst měst je dodnes patrný na tváři města – činžovní domy, typická budova devatenáctého století, je v podstatě jediným stavebním prvkem současného centra Pešti, zatímco v Praze najdeme činžovní domy zejména na jejích bývalých předměstích.

Podíváme-li se na Prahu a Budapešť z jiných hledisek, zjistíme shodné rysy. V obou městech roste počet obyvatel zejména v nově budovaných čtvrtích – v případě Prahy se jedná o její předměstí – Karlín, Smíchov, Královské Vinohrady, Žižkov, Holešovice či Libeň. V Budapešti zaostává původní osídlení Budína za nově stavěnými čtvrtěmi peštské strany – Elizabetino, Josefovo, Františkovo město rostou nezadržitelně a šíří se v kruzích směrem od Dunaje do peštské roviny. Pražské vnitřní město (Staré a Nové Město, Josefov, Hradčany a Malá Strana) sice také zvyšuje počet obyvatel, ale tento růst je ve srovnání s růstem předměstí zanedbatelný. Noví obyvatelé, kteří se v Praze stejně jako v Pešti podílejí na růstu měst nejvíce, se usidlují zejména v nově budovaných čtvrtích, zatímco starobylé čtvrti měst – Budín a pražské vnitřní město – populačně stagnují. V Uhrách stagnuje také politický a kulturní význam Budína a hospodářské, kulturní i politické centrum se usazuje v nových budovách v Pešti. V Praze je tomu jinak, vzhledem k tomu, že pražská předměstí byla samostatnými městy, nemůžeme v nich najít instituce celozemského významu, které v podstatě až dodnes zůstávají v rámci Starého a Nového Města, Malé Strany či Hradčan.

4.2 Imigrace jako faktor růstu

Mimořádný růst Budapešti byl výsledkem masivní vlny imigrace vedené nejrůznějšími ekonomickými a sociálními faktory. V roce 1857 byly

⁵⁰ Gary, B. Cohen (1989) *The Social Structure of Prague, Vienna and Budapest in the late Nineteenth Century*. in: Györgyi Ránki (ed.) *Hungary and European Civilisation*. Budapest: Akadémiai Kiadó: s. 181

dokonce více než dvě třetiny obyvatel Pešti tvořeny imigranty. Ti přicházeli jak ze sousedních oblastí Pešti a Fejéru, tak i ze severu z okolí Nitry a Komárna, stejně jako z jihu z oblasti Bács.⁵¹ Souměstí se stalo přitažlivým také pro chudší obyvatele z přelidněných oblastí jiných částí monarchie – z Čech, Moravy, horního a dolního Rakouska, Haliče, Bukoviny či Slezska.

Silná migrace do již spojené Budapešti dále rostla. V následující tabulce vidíme, že čím dál tím více obyvatel Budapešti se narodilo mimo město a až později se sem přistěhovalo. Je také zřejmé, že přicházeli především maďarsky mluvící imigranti. Lidé, kteří přišli do města z okolí Budapešti (oblast Pešť) a ostatních částí Uherského státu, už v roce 1891 tvořili polovinu obyvatel hlavního města. I když je nutné počítat s tím, že mezi nimi bylo i hodně těch, jejichž rodným jazykem maďarština nebyla, přesto zřejmě rodilí Maďaři převládali. Lidé ze Slovenska, Chorvatska či Rumunska přicházeli do Budapešti se svým vlastním jazykem, ale brzy si uvědomili, že v téměř zcela maďarském městě i oni musí převzít tento jazyk pro svůj každodenní život. Během jedné či dvou generací se tak pomadžarštovali.

Tabulka 3: Obyvatelé Budapešti podle místa narození (v procentech)⁵²

MÍSTO NAROZENÍ / ROK	1881	1891	1901
Budapešť	42,75	39,28	36,73
Oblast Pešť	7,73	8,68	7,54
Ostatní Uhry	37,92	42,96	47,97
Rakousko	9,27	7,41	5,97
Zahraničí	1,47	1,17	1,1
Neznámo, ostatní	0,86	0,5	0,69

⁵¹ Gerő, A., Poór, J. eds. (1997) Budapest. A History from its Beginnings to 1998. New York: Columbia University Press: s. 72

⁵² Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s.30

Přitažlivost hlavního města Prahy byla ve druhé polovině devatenáctého století značná. Po uvolnění robotních povinností se stěhování do velkých měst stalo cílem mnoha lidí, kteří na venkově jen těžko nacházeli uplatnění. Město bylo šancí, jak se dostat do lepšího postavení, možnosti, jak si založit vlastní rodinu, naplnit své sny.⁵³ Jedním z hlavních magnetů takového přistěhovalectví v českých zemích byla Praha. Noví obyvatelé přicházeli zejména ze středních Čech, z Benešovska, Českobrodsko, Hořovicka, Sedlčanska a Příbramska. Jižněji již převládalo přistěhovalectví do Vídně a projevovala se i přitažlivost Českých Budějovic či Plzně. Silný proud přistěhovalců směřoval do Prahy také ze severních Čech – z Polabí, Pojizeří a Podorlíčí. Do Prahy přicházelo jen minimum Moravanů, ti se stěhovali raději do hlavního města monarchie než do provinční Prahy. Přistěhovalectví do Prahy převládalo jen ve středních a středovýchodních Čechách, v ostatních oblastech se stala silnějším magnetem Vídeň. Také německé obyvatelstvo dávalo jednoznačně přednost rakouské metropoli.⁵⁴

Roku 1880, v době největšího přistěhovalectví do Prahy, zde žilo jen 20,6 % pražských domovských příslušníků. Většina obyvatel se do Prahy přistěhovala z jiných oblastí Čech, byly to skoro tři čtvrtiny – 74,4 %. Žili zde také lidé pocházející z jiných zemí monarchie (včetně Moravy) v podíl 3,6 %. Nepatrnou část obyvatel hlavního města tvořili cizinci (asi 1,4 %).⁵⁵ Skoro devět desetin obyvatel Prahy, kteří se narodili jinde než ve městě a čtyřech příměstských obcích, pocházelo z okresů, kde měli Češi výraznou většinu. Z těchto údajů je zřejmé, že v Praze se měnil také poměr národností. Obyvatelstvo stěhující se z českých oblastí postupně proměnilo Prahu v centrum českého národa a jeho kulturních institucí.

Migrace do velkoměst se stala jedním z hlavních procesů spojených s urbanizací. Velká evropská města devatenáctého století většinou neměla

⁵³ Vošahlíková, P. (1996) Jak se žilo za časů Františka Josefa I. Praha: Svoboda: s. 27

⁵⁴ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka, Horská, P., Maur, E., Musil, J. (2002) Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa. Praha – Litomyšl: Paseka

⁵⁵ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.465

dostatečný přirozený přírůstek obyvatel a jejich růst byl tudíž založen na masovém přistěhovalectví lidí z venkova. Stejně tomu bylo v Praze i Budapešti. Podobná byla i situace z hlediska etnického profilu nově příchozích. Ti se stěhovali z venkovských oblastí, ve kterých převládalo české, resp. maďarské obyvatelstvo. Tím byla dána postupná přeměna etnicky značně smíšených měst v města téměř etnicky čistá. S rostoucím počtem obyvatel venkovského původu se měnilo také sociální složení města. Zvláště předměstské čtvrti se svým charakterem často podobaly venkovskému osídlení, ve kterém tu a tam nechybělo ani domácí užitkové zvířectvo.

Někteří imigranti si na podmínky městského života zvykali jen těžší. Pocity přistěhovalců v metropoli popisuje Magda Szabó při vzpomínkách na svého dědečka:

„K pustě se beztak upíná s neobvyklou silou, po celý život na ni nostalgicky vzpomíná, oplakává její širokou oblohu, její rostliny, střemchu a dřín, mlžný opar zavěšený na houští, orla, jenž se vznáší nad krajinou, i po letech ještě slyší v Pešti pisklavý hlas zajíce, krákání havranů, nemůže se smířit s prachem velkoměsta, s jeho nepřirozeným letním horkem, ba ani s jeho obyvateli, neboť lidé na pustě se mu zdají upřímnější, ušlechtilější, a harmonické úseky života tráví vzdychky na pustě a na samotách.“⁵⁶

4.3 Etnická struktura

Etnická struktura Budapešti se postupně integrovala a na konci století se z multietnické Budapešti stává národní metropole Maďarů. Zásadní podíl na tomto obratu měla především imigrace z venkovských, etnicky maďarských oblastí. Maďarština se brzy stala nepostradatelnou pro každodenní život v metropoli, kde vycházela většina novin v maďarštině, stejně tak bylo možné se na úřadech či v obchodech domluvit pouze maďarsky. Nadřazenost jazyka byla ještě posilována vzděláváním - od roku 1860 byla maďarština jediným vyučovacím jazykem ve školách.

⁵⁶ Szabó, M. (1977) Staromódní příběh. Praha: Odeon: s.52 - 53

Kolem roku 1850 žilo v Budapešti daleko méně obyvatel maďarské národnosti – asi jedna třetina.⁵⁷ Hlavní vlna maďarizace tedy probíhá ve druhé polovině století, zvláště v období po rakousko – uherském vyrovnání. Na konci století zůstává už jen asi dvacet procent obyvatel nemaďarské národnosti. Většina z nich jsou Němci, ostatní jsou Slované. Nejvíce je Slováků, ale žije zde také dost Poláků a maďarské metropoli se podařilo přilákat i více než pět tisíc lidí z Čech a Moravy.

Tabulka 4: Národnostní složení obyvatel Budapešti v roce 1901⁵⁸

NÁRODNOST	ABSOLUTNÍ POČET	PODÍL V PROCENTECH
Maďarská	559 965	79,6 %
Německá	98 515	14 %
Slovenská	24 091	3,4 %
Polská	7 411	1 %
Česká (+ Moravská)	4 132 + 1 157	0,75 %
Srbská	1 830	0,3 %
Celkem	703 448	99 %

Z hlediska etnického složení města je nutné se věnovat taktéž židovskému obyvatelstvu, jehož počty se zvětšují a roste také význam jeho postavení. Židé se v devatenáctém století do Budapešti houfně stahují a z původního zanedbatelného počtu Židů se stává až pětinný podíl na městském obyvatelstvu.⁵⁹ V posledních dekádách devatenáctého století přicházejí do Budapešti každoročně tisícovky Židů, zpočátku proudí spíše ze západní části monarchie, z Moravy a Čech. Po roce 1867 přichází Židé

⁵⁷ Urbanitsch P., Wandruszka A. red. (1980) Die Habsburger Monarchie 1848-1918. Bd.III/1,1. Die Volker des Reiches. Wien: s. 457

⁵⁸ Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s.44

⁵⁹ U vídeňského antisemitského starosty Karla Luegera si tím Budapešť vysloužila nelichotivou přezdívku „Judapešť“.

z východu – ze zaostalých vesnic Haliče a Ruska.⁶⁰ Nově příchozí se ve městě velmi dobře uplatňují a brzy se mezi nimi vytváří bohatá vrstva podnikatelské buržoazie. S tímto je spojen i jejich rostoucí politický,⁶¹ kulturní a intelektuální vliv. O významu této skupiny obyvatel svědčí i to, že v období ke konci století získalo 120 jejich členů šlechtický titul.⁶²

Během druhé poloviny devatenáctého století se Židé jako skupina národní či etnická mění na skupinu náboženskou. Jejich etnická identita se pomalu rozpouští a maďarizuje, takže na začátku dvacátého století můžeme o židech mluvit především jako o náboženské skupině, která přijala maďarskou identitu a často také jména či jazyk. Maďarizace židů v Uhrách byla jedna z nejkompletnějších v Evropě a měla několik důvodů a příčin. Již v revoluci roku 1848 se židé přidali na stranu maďarského národního hnutí, obzvláště po útocích na židovský majetek páchaný členy německých cechů. Na této straně již uherští židé zůstali. Maďarské národní hnutí z toho mohlo velmi dobře těžit. Vzhledem k tomu, že v Uherské části říše tvořili Maďaři mezi ostatními etniky menšinu, velice stáli o to, aby se jejich počet zvyšoval i tím, že se židé přihlásí k maďarské národnosti.⁶³

Postavení židů v Budapešti bylo v období od kompromisu do začátku století dobré, těšili se společenské úctě. Mnoho z nich konvertovalo ke katolicismu, sňatky mezi nimi a katolíky či protestanty nebyly výjimkou. Asimiloval se také jejich životní styl a náboženské zvyklosti ztrácely v jejich životech roli. Teprve po roce 1900 se začínají ukazovat první stopy antisemitismu moderního typu.⁶⁴ Společenské kluby, restaurace a kavárny začínají poprvé odmítat vstup židům, rozdělují se tak na ty židovské a nežidovské. Stále častěji se objevovaly antisemitské výpady v tisku, v literatuře, v parlamentu. Zlatá doba židů v Budapešti skončila.

⁶⁰ Lukacs, J. (1988) Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York: Grove Press: s. 95

⁶¹ V roce 1900 bylo 40 % budapeštských voličů židovského původu.

⁶² Gerő, A., Poór, J. eds. (1997) Budapest. A History from its Beginnings to 1998. New York: Columbia University Press

⁶³ Lukacs, J. (1988) Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York: Grove Press: s. 190 - 191

⁶⁴ Lukacs, J. (1988): s. 187

Ještě v první polovině devatenáctého století mělo pražské měšťanstvo většinou jazykově německý charakter, což se týkalo do určité míry i šlechty a měšťanstva jiných národností, například Francouzů a Italů. Vliv českého elementu zejména z okolních obcí se začal prosazovat zejména v nižších vrstvách pražské společnosti. Působila zde hlavně praktická potřeba řemeslníků a obchodníků domluvit se se svými zákazníky mimo Prahu. Kromě Čechů a Němců se v Praze usídlili i Francouzi, které vyhnala ze země francouzská revoluce. Stejně tak se objevovali i Poláci po revoluci třicátých let.⁶⁵

Až do poloviny 20. století zůstávala Praha etnicky smíšeným městem, i když podíl německé menšiny stále klesal. Přesnější údaje máme až ze 60. let 19. století, kdy v Praze žilo asi 80 % Čechů a necelých dvacet procent Němců. O dvacet let později tvořili němci jen desetinu obyvatelstva a v roce 1910 jen 6 %. Na klesající podíl německého obyvatelstva mělo vliv několik skutečností. Zejména to byla emigrace venkovanů z českých oblastí. Dále byl počet dětí v českých rodinách vyšší než v rodinách německých a také více německých rodin bylo bezdětných. Odlišné bylo sociální postavení Čechů a Němců. Podíl německého obyvatelstva byl vyšší mezi majetnými vrstvami – mezi aristokracií existovalo pouze pár českých výjimek, podobně tomu bylo u důstojnictva a k německé národnosti se hlásilo i více úředníků a obchodníků. Naopak jen malá část dělníků, řemeslníků či drobných obchodníků se prohlašovala za Němce. Z hlediska geografického rozložení jednotlivých etnik můžeme říci, že nejvíce Němců žilo v dolní části Nového města mezi ulicemi Spálenou a Senovážnou, kde jejich podíl dosahoval téměř třetiny. V oblasti Příkopů a Václavského náměstí bydlely nejbohatší vrstvy. Na Starém městě se německé obyvatelstvo soustředilo v okolí Staroměstského náměstí.⁶⁶

Specifickou skupinou v národnostně se vyhraňující Praze tvořili Židé. Ti byli vymezeni především z hlediska náboženského a méně zřetelně podle mluveného jazyka. V Praze tvořili nezanedbatelnou část obyvatelstva - kolem

⁶⁵ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 26

⁶⁶ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 133 - 134

roku 1820 jich zde žilo asi osm tisíc a jejich počet postupně narůstal až na téměř třicet tisíc před první světovou válkou.⁶⁷ Z hlediska národnostního byla situace pražského židovstva komplikovaná. Mezi významnou, jednoznačně německou skupinou pražských židů a malou českou židovskou komunitou se nalézala národnostně neurčitelná židovská většina, která v zaměstnání a často i v rodině hovořila oběma jazyky. O jejich nejasné etnické příslušnosti svědčí i to, že židé, kteří uvedli obcovací řeč českou, i nadále posílali děti do německých škol. Tato nevyhraněná skupina se přidávala v různém období na německou jindy na českou stranu.

Od konce osmnáctého století probíhalo zavádění němčiny do veřejného styku mezi obyvateli pražského ghetta. Elita ghetta v té době samozřejmě němčinu dobře znala a chudší vrstvy se přizpůsobily a přešly k hovorové němčině. Pro židovské děti byly zavedeny německé školy, které postupně zvýšily úroveň němčiny požívané židy. Čeština ale z ghetta nikdy nevymizela zejména kvůli obchodním stykům, které měli židé s českým obyvatelstvem a také kvůli rodinným vazbám na židy usídlené v jazykově českých oblastech. Rozvíjející se národní uvědomění českého obyvatelstva čím dál tím více vyvolávalo tlak na židovské obyvatelstvo v otázce národnosti. Především tehdy, když židé měli malý obchod nebo řemeslnickou dílnu a byli existenčně závislí na české klientele.

⁶⁷ Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s. 77

Tabulka 5: Podíl židů podle obcovací řeči v letech 1890 a 1900 (v procentech)⁶⁸

	1890		1900	
	ČESKÁ	NĚMECKÁ	ČESKÁ	NĚMECKÁ
Staré město	25	75	64	36
Nové město	23	77	44	56
Malá Strana	44	56	78	22
Hradčany	79	21	71	23
Josefov	31	69	69	31
Celkem	26	74	54	46

Jak je patrné z tabulky, ke konci století se rozdělení židovské komunity podle jazyka značně mění. Určujícím motivem té či oné národnostní asimilace byly zřejmě socioprofesionální důvody: chudší a méně kvalifikovaní židé nacházeli práci snáze ve většinovém prostředí českých zaměstnavatelů než u nepočtených firem německých. Naopak pro bohatší a vzdělané židy se otevírala řada zajímavých kariér v elitním, německy mluvícím prostředí. Židovská hospodářská elita podnikala především ve velkoobchodě, směnářství a tovární výrobě (kartounky). Sociálně byla spjata s německou měšťanskou společností. Manželské svazky uzavírala především ve vlastním okruhu nebo s příbuznými z jiných evropských metropolí. Aby znásobila své možnosti přistupovala často ke křtu. Konverze jí většinou otevřela přístup mezi honoraci, což bylo nezřídka stvrzováno sňatky s křesťany. Židé brzy hráli důležitou roli v rozvíjejícím se pražském průmyslu a jejich podíl na průmyslové výrobě vzrůstal. Na celkovém hospodářském potenciálu Prahy měli židé v první polovině století asi čtvrtinový podíl.⁶⁹ Kolem poloviny století se židé začali prosazovat nejen v průmyslu ale také v politice. Roku 1849 byl do sboru obecních starších poprvé zvolen žid – tiskař Mojžíš Izrael Landau a v letech 1850 až 1852 vykonával i funkci městského radního.⁷⁰

⁶⁸ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 137

⁶⁹ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.465

⁷⁰ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 90

Celkově můžeme říci, že v Praze žilo jen velmi málo obyvatel, kteří by se narodili jinde než v Čechách. V roce 1910 pouze 2 500 osob pocházelo z Moravy a jen několik desítek z Haliče. Z Haliče přicházeli zejména vojáci a úředníci s rodinami a usazovali se zejména v Josefově, na Hradčanech a Malé Straně. Přistěhovalectví z jiných zemí bylo zanedbatelné. Z Německa přicházeli průmyslníci, obchodníci, studenti, kvalifikovaní dělníci. Z USA, Ruska, Itálie či Francie pocházelo v roce 1910 asi jen přes 700 osob.⁷¹

V Budapešti i Praze můžeme z hlediska etnického složení pozorovat ke konci století podobné trendy. Z obou metropolí se stávají centra českého, resp. maďarského národa, které v nich dominují čím dál tím více. Tím, jak se čeština a maďarština etablojí stále více ve veřejném styku, postupně mizí němčina. Velký příliv přistěhovalců z jazykově českých či maďarských oblastí taktéž mění národnostní strukturu města. V Praze byla situace odlišná v tom, že nově příchozí byli v převážné většině česky mluvící obyvatelé, na které nemusel být činěn žádný nátlak ohledně používání češtiny. Do Budapešti ale přicházelo velké množství Slováků a jiných slovanských obyvatel, kteří se časem pomadžaršovali. Ve velkém městě to snad ani jinak nešlo, protože maďarština byla obecně užívaným jazykem veřejného styku. Svou roli hrál také školský systém, který povoloval maďarštinu jako jediný vyučovací jazyk a to i na soukromých školách. Maďarizace tedy probíhala v Budapešti dílem jako samovolný proces a dílem se jednalo o státní politiku.

Z hlediska sociálního složení jednotlivých etnických skupin byla situace taktéž podobná. Bohatší vrstvy mluvily hlavně německy, ty chudší naopak česky, resp. maďarsky. Odlišné rysy měla židovská asimilace. Zatímco v Budapešti se židé houfně přidávali na maďarskou stranu a asimilovali se, v Praze mnoho z nich zůstávalo součástí německého etnika. Zvláště pro movitější vrstvy židovstva nebylo prestižní přihlásit se k české národnosti. Byli to tudíž zejména židé chudších a středních vrstev, kteří se ke konci devatenáctého století počesťovali.

⁷¹ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 137

4.4 Věková struktura

Co se týče věkového složení obyvatelstva byla Budapešť poměrně mladým městem. To je dáno především tím, že velkou část obyvatel tvořili nově příchozí. Je zřejmé, že se stěhují především mladí lidé bez závazků, kteří teprve v novém místě bydliště zakládají rodiny. Skupina lidí v produktivní věku od 15 do 40 let tvořila v Budapešti v období konce století stabilně polovinu obyvatel. Děti do 15 let a lidé nad 40 let tvořili každý čtvrtinu obyvatel města.⁷² Budeme-li sledovat podíl obyvatelstva do dvaceti let jsou to již více než dvě třetiny obyvatel v období na přelomu století.⁷³ Další charakteristikou budapešťské populace v období ke konci století je fakt, že většina obyvatel byla svobodná⁷⁴ a asi jen jedna třetina vdaná a ženatá. Tyto charakteristiky vytváří obraz Budapešti jako města plného mladých lidí, kteří přicházejí za prací a jejich ekonomické podmínky ještě nedostačují k tomu, aby mohli uzavřít sňatek a založit rodinu.

Lidé začínají mohutně zakládat rodinu až po dvacátém pátém roce života, přičemž nejvíce sňatků je uzavřeno mezi třiceti a čtyřiceti let věku. Toto přibližně platí jak pro muže, tak ženy. Z těchto údajů je zřejmé, že takový stav vedl k velkému počtu nemanželských dětí. Jejich počet se pohyboval stabilně kolem 25 nemanželských dětí na 100 narozených. Jejich počet byl vyšší na peštské straně Dunaje. Co se týče dětí narozených v nemocnicích a veřejných porodnicích, je nutné konstatovat, že skoro tři čtvrtiny z nich se rodily mimo manželství.⁷⁵ To je dáno zejména tím, že do velkých městských nemocnic chodily rodit také ženy z venkova, které se zde chtěly skrýt v anonymitě velkoměsta.

⁷² Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s. 32

⁷³ Enyedi, G., Szirmai, V. (1992) Budapest. A Central European Capital. London: Belhaven Press: s. 56

⁷⁴ 63,5 % mužů a 53,6 % žen bylo svobodných.

⁷⁵ Thirring, G. (1904): s. 32

Podobná situace jako v Budapešti panovala i v Praze. Také hlavní město českého království bylo městem poměrně mladým. V důsledku intenzivního přistěhovalectví venkovského obyvatelstva a to zejména osob svobodných nebo mladých rodin na počátku reprodukčního období zůstávala Praha aglomerací s převahou lidí mladých a v reprodukčním věku a to až do období mezi válkami.⁷⁶

Tabulka 6: Rozdělení obyvatelstva Prahy podle věku roku 1900 (na 10 000 mužů a 10 000 žen)⁷⁷

VĚK / POHLAVÍ	MUŽI	ŽENY
0 – 19 let	3925	3483
20 – 39 let	3561	3693
40 – 59 let	1946	2023
Více než 60 let	568	801

Jak je vidno z tabulky, téměř 40 % obyvatel Prahy bylo v mladém věku do dvaceti let, více než třetina lidí byla v produktivním věku. Sňatkový věk byl v Praze poněkud nižší než v Budapešti, lidé nejčastěji vstupovali do manželství mezi dvacátým a dvacátým pátým rokem života nebo mezi dvacátým pátým a třicátým rokem. Přesto, že ke sňatkům docházelo dříve, bylo v Praze ještě větší množství nemanželských dětí než v Budapešti – téměř třicet procent. Tak vysoké číslo je nejčastěji vysvětlováno tím, že do Prahy přicházely rodit svobodné matky z venkovských oblastí. Z hlediska rodinného stavu jasně převládali lidé svobodní – bylo jich přes padesát procent, jak mezi ženami, tak mezi muži. Ženatých a vdaných byla asi jedna třetina, zbylá část připadala na ovdovělé a rozvedené.⁷⁸

⁷⁶ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.491

⁷⁷ Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s. 66

⁷⁸ Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s. 70

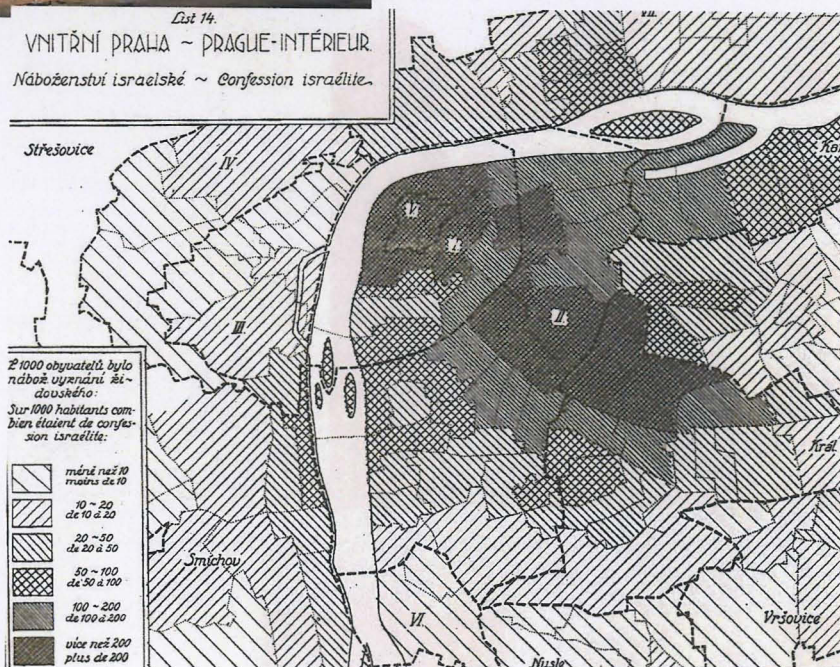

Obrázek 9 - Historická mapa Prahy

Obrázek 10 - Velká synagoga v Budapešti

Obrázek 11 – Židovské osídlení v Praze

Z hlediska věkové struktury mají Praha i Budapešť podobné rozložení. Díky silné, masové imigraci se jedná o města, ve kterých převažují děti a lidé v produktivním věku, častokrát ještě před uzavřením sňatku.

4.5 Složení obyvatelstva podle náboženství

Podívejme se nyní na náboženské poměry v hlavním městě Uherska. Můžeme se zde setkat téměř se všemi druhy náboženského vyznání obvyklého v Evropě. Žili zde i lidé řecko-katolického vyznání, řecko – ortodoxní nebo unitáři, ačkoliv jejich počty samozřejmě nebyly vysoké. Většinu obyvatel tvořili katolíci, následováni židy, jejichž počet vzrůstal. Stejně tak rostl počet reformovaných obyvatel města (kalvinistů)⁷⁹. Podíl evangelíků byl poměrně nízký a stabilní, toto vyznání bylo obvyklejší mezi slovenskými obyvateli města. Počet katolíků ke konci století stále klesal, ze 72 % v roce 1870 až na 60% v roce 1901, tito obyvatelé sídlili převážně na pravém břehu Dunaje, v Budě. Obyvatelstvo kalvinistického vyznání se usidlovalo zejména v nově stavěných dělnických předměstských čtvrtích jako byla Josefova a Františkova čtvrť.⁸⁰ Z toho můžeme usuzovat, že kalvinistického vyznání bylo často obyvatelstvo přistěhovalé z jiných částí Uherska, které se usidlovalo v těchto čtvrtích. Zde také můžeme najít kalvinistické kostely.⁸¹

Židovské osídlení v Budapešti nemělo středověký charakter, židé byli totiž roku 1746 z města vyhnáni. Tak zanikla jejich tradiční sídla v blízkosti budínského hradu, kde existovalo několik židovských uliček i synagoga. Zpět se židé začali vracet asi až po vydání tolerančního patentu. Z censu roku 1787 vyplývá, že v Budě i Pešti žilo dohromady jen 130 židů. Více jich žilo v Óbudě – asi 1600. I v devatenáctém století jejich počet v této čtvrti zůstává vyšší. Na peštské straně se židovské obyvatelstvo usadilo zejména v Elizabetině a

⁷⁹ Vyznání v roce 1901: Římsko-katolické 60,7 %, Evangelické 5,3 %, Reformované 8,9 %, Izraelitské 23,6 %.

⁸⁰ Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s. 37

⁸¹ Původní kalvinistické obyvatelstvo (stejně jako židovské, viz níže) sídlilo především ve Starém Budíně (Óbudě), kam bylo vypuzeno administrativními opatřeními.

Terezině čtvrti, tam tvořili až 40 % obyvatel. Jinak ale bylo dosti rozptýlené, nenajdeme zde žádné výlučně židovské čtvrti ani ghetto. Ačkoliv některé uličky v Elizabetině čtvrti s vysokou hustotou obyvatel, kteří pocházeli převážně z chudých poměrů, tak mohly působit.

Mezi pražskými obyvateli jasně převládali katolíci, ale ke konci století pozorujeme jistou dynamiku ve vývoji náboženských poměrů. Mezi Pražany se vyskytovali vyznavači nejrůznějších směrů kromě katolíků, evangelíků, izraelitů, zde najdeme také anglikány, uniaty, ale také členy staroarménské církve. V následující tabulce vidíme, jak se náboženská struktura města změnila v posledních desetiletích devatenáctého století.

Tabulka 7: Rozdělení pražského obyvatelstva podle vyznání (v procentech)⁸²

	1880	1890	1900	1910
Katolické	91,6	92,2	92,7	92,6
Evangelické	1,7	1,8	1,7	2
Izraelitské	6,5	5,9	5,3	4,7
Ostatní	0,2	0,1	0,3	0,7
Celkem (absolutní počet)	314 442	397 268	514 345	616 631

Během posledních třiceti let devatenáctého století se mírně zvyšoval podíl katolíků, jisté změny nastaly i mezi evangelickým obyvatelstvem, ale největších změn doznali židé. Jejich poměr v Praze postupně více a více klesá. Židé žili v Praze především ve starém židovském ghettu v Josefově, ale existovalo i židovské osídlení v Libni či na Smíchově. Po vydání josefínských patentů se zlepšily dosavadní občanská práva židovského obyvatelstva. To umožnilo majetným židům opustit počátkem 19.stol. přelidněné ghetto s jeho hustým zastavěním a špatnými zdravotními a hygienickými poměry. Židovské obci se do roku 1806 podařilo získat za hranicemi ghetta 89 domů

⁸² Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s. 77

pro 181 rodin a přes velké obtíže pak byly koupeny i další objekty. Teprve revoluční rok 1848 však přinesl zásadní změnu. Roku 1849 byl Josefov "postaven na roveň ostatním městským čtvrtím", čímž si Židé mohli volit své bydliště. Tím začalo hromadné opouštění stísněného Josefova, kam se začaly stahovat nejnižší vrstvy etnicky české společnosti. Movitější židovské obyvatelstvo se stěhovalo do moderních novoměstských či vinohradských domů.

Evangelická víra byla rozšířena výrazněji mezi Němci, asi jedna pětina Němců vyznávala augšpurskou či helvetskou víru.⁸³ Z geografického hlediska se evangelíci koncentrovali především na Novém Městě. Na začátku dvacátého století se začíná rozmáhat ateismus a to především mezi Čechy, i když hlavní vlna zájmu o tento směr nastupuje až v meziválečném období.⁸⁴

Rozdíly v náboženské struktuře dvou srovnávaných měst jsou zřejmě výraznější než tomu bylo v jiných aspektech, ačkoliv se samozřejmě nejedná o rozdíly diametrální. V obou městech tvořili většinu katolíci, existovala zde početná židovská komunita a méně početná skupina evangelíků. Zde ovšem shody končí, zatímco v Praze počet katolíků spíše stagnoval či mírně stoupal v Budapešti rychle klesal. V maďarské metropoli nezasažené tolik protireformací měli větší význam také evangelíci a protestanti, kteří se stále stěhovali z uherského venkova. V Budapešti měli převahu kalvinisté nad evangelíky, zatímco v Praze tomu bylo naopak. V Praze byl značný podíl Němců evangelického vyznání, zatímco v hlavním městě Uher byli Němci spíše vyznavači římskokatolické víry. Ačkoliv i Praha byla významným židovským centrem, Budapešť ji v tomto ohledu výrazně předčila svým podílem izraelitů na celkovém obyvatelstvu.

⁸³ Počet kalvinistů byl oproti vyznavačům augšpurské víry asi poloviční.

⁸⁴ Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s. 78

4.6 Sociální složení měst

Sociální složení obyvatel měst v devatenáctém století zkoumáme poněkud obtížněji. Neexistovaly výzkumy, ve kterých by se lidé zařazovali do určitých sociálních tříd. Cílem tohoto zkoumání je obvykle určit, jakému poměru lidí ve společnosti se asi dařilo dobře, jakým špatně a jak doširoka byly otevřeny pomyslné nůžky mezi bohatými a chudými. Zdá se, že tyto nůžky se začaly v Budapešti rozevírat především po roce 1872, kdy docházelo k radikální sociální a ekonomické diferenciaci obyvatel.⁸⁵

V období kolem sjednocení Budapešti zde žila vrstva velkoburžoazie čítající asi tisíc rodin. Tuto skupinu můžeme rozdělit na dvě části podle toho, jak se postavila k modernímu kapitalistickému podnikání. Část velkoburžoazie měla své bohatství založeno především na vlastnictví nemovitostí, které se snažila využít v příležitostech, které poskytovalo nové podnikání. Zbytek se bál změn a tím, že si udržoval odstup od nového ekonomického života se stával izolovaným. Největšími boháči byli zejména obchodníci na potravinovém trhu, kteří dováželi na západní trhy potraviny a přiváželi z nich průmyslové výrobky.

V druhé polovině století rostly výrazně počty maloburžoazie a středních tříd. Zrušením cechovní povinnosti během Bachova absolutismu se mohli lépe uplatnit řemeslníci, kteří se do Budapešti dostali z venkova. Z těch úspěšných se sytily především maloburžoazní vrstvy. Sem také patřili úředníci a inteligence, která si svou obživu našla ve službách státního aparátu. Kolem roku 1870 můžeme v Budapešti najít takových obyvatel asi 55 tisíc, což je zhruba 17 % obyvatel.

Období průmyslové revoluce je samozřejmě především obdobím růstu dělnické třídy. Kolem roku 1870 asi třetina obyvatel města měla dělnickou profesi, tento počet se neustále zvyšoval, kolem roku 1890 to bylo asi 40 %. Polovina těchto pracujících byla zaměstnána v průmyslu. Objevila se mezi nimi i kvalifikovaná, dobře placená elita. Tato místa vyžadující vyšší

⁸⁵ Enyedi, G., Szirmai, V. (1992) Budapest. A Central European Capital. London: Belhaven Press: s. 67

kvalifikaci a vzdělání byla často zaplňována pracovníky ze západních částí monarchie, především Němci a Čechy, kteří již byli seznámeni s novými technologiemi. Kvalifikace a vzdělanost dělnické třídy se postupně zvyšovaly, jako dělníci začali pracovat také bývalí řemeslníci či malí obchodníci. V důsledku růstu dělnické třídy se snižoval poměr služebnictva a nekvalifikovaných pracovníků na celkovém počtu obyvatel města. Mezi pracujícími v továrnách se objevovalo čím dál více žen.⁸⁶

Z hlediska geografického rozložení různých sociálních skupin obyvatelstva se dá říci, že Budín byl sídlem katolické buržoazie, maďarských aristokratů, Rakušanů a Němců. Tato vrstva byla poměrně stabilní a bohatá, ačkoliv procento výrazně bohatých v nich bylo relativně malé. Pešť byla naopak místem rychlé sociální mobility a to oběma směry: bylo zde možné rychle zbohatnout stejně jako zchudnout. Sociální mobilita se nutně týkala jen malého počtu lidí. Většina lidí přicházela do hlavního města jako sloužící pro lepší vrstvy obyvatel a tento status se podařilo opustit jen málokterým. Byli to lidé bez půdy či domů a byli tak vyloučeni z privilegií měšťanské společnosti. Oblastí, ve které se dalo zbohatnout, byla pro Němce oblast řemesel a kvalifikované manuální práce. Maďaři se k lepšímu postavení mohli dostat skrze zaměstnání v dopravě nebo pohostinství.⁸⁷

O etnickém rozdělení bohatství a moci můžeme říci, že mezi německými obyvateli města byl vyšší poměr těch, které bychom mohli zařadit mezi patricije, vysoké úředníky či velkoburžoazii. Mezi Maďary bylo více lidí z maloburžoazie či z chudých plebejských vrstev než tomu bylo u Němců. Nejhorší postavení na sociálním žebříčku měli samozřejmě imigranti z nemadřských částí Uher – Slováci, Rumuni apod.

A jaké bylo sociální složení pražské společnosti? Z jednoduchého výčtu v osmé tabulce vidíme, že začátek dvacátého století zastihl Prahu jako průmyslové město, ve kterém více než polovina obyvatel manuálně pracovala

⁸⁶ Enyedi, G., Szirmai, V. (1992) Budapest. A Central European Capital. London: Belhaven Press: s. 67 - 70

⁸⁷ Enyedi, G., Szirmai, V. (1992): s. 66, 67

v určité formě zaměstnaneckého poměru v továrnách či řemeslnických závodech. Stále mnoho lidí se živilo drobnými řemesly, mělo své vlastní živnosti a pracovalo samostatně. Značné procento obyvatel bylo zaměstnáno také v nejrůznějších úřadech, kterých v době modernizace rychle přibývalo.

Tabulka 8: Rozdělení pražského obyvatelstva podle typu obživy⁸⁸

	1900	1910
Samostatně činný	33 %	33 %
Úředníci	13 %	16 %
Dělníci, učedníci, nádeníci	54 %	51 %

Dělnictvo se postupem času začalo také politicky organizovat. Prostřednictvím vzdělávacích a podpůrných spolků i v důsledku tíživých sociálních zkušeností a zároveň uvědomováním si své početní a tedy i společenské síly se dělnictvo stávalo podstatným subjektem pražské politické scény. Logickým završením tohoto vývoje bylo založení Československé sociálně demokratické strany na Břevnově u Kaštanu dne 7. dubna 1878. Diferencovaná politická scéna se tak stala i obrazem společnosti, rozvrstvené do sociálních tříd.⁸⁹ S růstem dělnických tříd je jednoznačně spjato i dělnické bydlení. To se v Praze vyskytovalo zejména v nových předměstích za historickou Prahou. Typickou dělnickou čtvrtí se stal zejména Žižkov s nízkou úrovní bydlení, infrastruktury i služeb.

Města byla v době modernizace a průmyslové revoluce zaplavována chudinou přicházející s prázdnými kapsami a představami o tom, jak se ve městě uchyť. Ti, kteří si nebyli schopni opatřit pravidelný příjem končili velice často v takzvaném pátém obvodě – na místě původního židovského ghetta. Josefov se stal pražskou chudinskou čtvrtí, ve které se koncentrovala nejen špína a nepořádek, ale také kriminalita či prostituce. Po asanaci tohoto území

⁸⁸ Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s.114

⁸⁹ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.494

se nejnižší vrstvy sociálně vyloučených přemístily na předměstí a často také do nejrůznějších slumů.⁹⁰

Podívejme se nyní na opačný konec společenského žebříčku, na nejbohatší vrstvy pražského měšťanstva. Mezi nimi převládali zejména továrníci a obchodníci, často německé národnosti. Můžeme říci, že Němci zastávali lepší zaměstnání a tím také dosahovali lepšího sociálního postavení. Z hlediska postavení v zaměstnání je často můžeme zařadit mezi samostatně činné či mezi osoby vykonávající administrativní práci, naopak v Praze žilo jen velmi málo dělníků, učedníků nebo nádeníků, jejichž rodným jazykem by byla němčina. S Čechy tomu bylo naopak, ti zcela jasně převažovali ve skupině zemědělských a průmyslových dělníků, mezi pracujícími v dopravě nebo mezi drobnými řemeslníky.⁹¹

Konec devatenáctého století je ve střední Evropě spojen s masovým nárůstem dělnické třídy, ta rostla v obou našich městech. Vzhledem k nejednotnosti statistických údajů je obtížné přesně určit jakou roli hráli dělníci ve zkoumaných metropolích. Srovnáme-li ovšem dobu založení Sociálně demokratické strany, zjistíme, že dělnický stav měl v Budapešti slabší pozici než v Praze, jak tomu nasvědčuje založení uherské strany práce až roku 1890. Praha, ve které začala průmyslová revoluce mnohem dříve, se stala městem se silnou dělnickou třídou.

Z hlediska středních tříd a maloburžoazie mezi Prahou a Budapeští nenacházíme výraznějších rozdílů, jsou to skupiny obyvatelstva, které ve zkoumaném období značně posílily. Ke konci století se rozrůstal nejen státní aparát, ale i průmyslové podniky, obchodní společnosti či banky zaměstnávaly čím dál tím více lidí v administrativě, kteří pak vytvářeli poměrně dobře situované měšťanské vrstvy.

Velkoburžoazie byla jak v Praze, tak v Budapešti velice často etnicky německá, z hlediska náboženství zde měli silnější zastoupení také židé. Tyto

⁹⁰ Kukla, K. L. (1992) Pražské bahno. Praha: Svoboda

⁹¹ Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s. 126

společenské elity se stěhovaly do prostorných bytů v činžovních domech nebo přinášely do bydlení ve městě nový trend – vily v parkových čtvrtích. V Budapešti, stejně jako v celé uherské společnosti, měla stále výsadní ekonomické postavení majetná šlechta žijící zejména ze zemědělské produkce svých velkostatků.

4.7 Vzdelání

Podívejme se nyní na vzdělanostní charakteristiky obyvatelstva Budapešti. Začneme nejdříve pohledem na gramotnost obyvatel. Ta se ke konci století začala výrazně zvyšovat. Kolem roku 1870 umělo číst a psát necelých 70 % obyvatel nad šest let věku, zatímco na začátku dvacátého století to bylo již 88 %. Asi nepřekvapí, že mezi muži byl vyšší podíl gramotných než mezi ženami, a to až o 22 %. Postupně se tento rozdíl začal snižovat až na 8 %. To svědčí o mimořádném vzrůstu vzdělanosti u žen a jejich sílící emancipaci. Skupina, která vykazovala nejvyšší kazatele gramotnosti, byli především slovenští přistěhovalci, mezi kterými bylo až 46% negramotných. V Budapešti tak plnili především poptávku po nekvalifikované pracovní síle.

Gramotnost obyvatel se mohla rychle zvyšovat díky velkému počtu vzdělávacích institucí, které začaly v městě působit. Mezi lety 1875 a 1900 se počet škol, učitelů i žáků zdvojnásobil. Podstatné je to, že se na všech školách vyučovalo pouze maďarsky a to i na těch soukromých či církevních. Ačkoliv jen na základních školách se učilo asi 4 000 dětí německé národnosti, a dalších několik stovek dětí nemaďarského původu. Atmosféra maďarského nacionalismu vládla i na gymnáziích, kde učitelé šířili myšlenky národního hnutí s velkým zápalem.

Tabulka 9: Vzdělávací ústavy a počty studujících ve školním roce 1899 - 1900⁹²

	POČET ŠKOL	POČET STUDUJÍCÍCH	Z TOHO DÍVEK
Základní školy	172	53 893	25 999
Měšťanské,	34		6 188
vyšší dívčí,	7	11 311	1 388
opakovací školy	5		49
Učitelské ústavy	12	1 565	1 169
Průmyslové a obchodní školy	58	13 941	665
Chlapecká,	11		0
dívčí a	1	8 743	284
reálná gymnázia	5		0
Odborné školy	36	4184	1 635
Vysoké školy:			
Teologie	2	6671	0
Polytechnika	1		0
Univerzita	1		32

Kromě škol uvedených v tabulce existovaly ještě školy umělecké, speciální odborné školy, vojenské ústavy, stejně jako církevní školy evangelické či rabínské. Velké množství bylo zejména škol obchodních a průmyslových, které začaly vznikat od roku 1884, nebo dalších odborných vzdělávacích ústavů.⁹³ Počet gymnázií také rostl: roku 1876 existovaly v Budapešti pouze tři, zatímco k roku 1899 jich můžeme napočítat sedmnáct. Kromě několika chlapeckých a reálných gymnázií se roku 1896 v Budapešti objevilo i první dívčí gymnázium, na kterém v roce 1900 studovalo 284 dívek a jejich počet postupně narůstal.

⁹² Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s. 218

⁹³ Gerő, A., Poór, J. eds. (1997) Budapest. A History from its Beginnings to 1998. New York: Columbia University Press: s. 129

Z hlediska vzdělávání dívek můžeme mluvit o tzv. jevu obráceného trychtýře. Z velkého počtu dívek, které začínají svou studijní dráhu na základních školách se jejich počet stále zmenšuje a na konci trychtýře – s vysokoškolským diplomem jich skončí jen velmi málo. Z 26 tisíc děvčat, které navštěvovaly základních školy jich pokračuje ve studiu téměř polovina. Ovšem jen žalostně malý počet má možnost studovat prestižní gymnázium a ještě méně pak vysokou školu.

Jak vyplývá z národnostního rozdělení studentů na technice i univerzitě, jednalo se o vzdělávací ústavy národního – maďarského - charakteru. Ve školním roce 1901 – 1902 studovalo na obou dvou institucích pouze kolem sta posluchačů z jiných částí Habsburské monarchie či zahraničí.⁹⁴ Při výuce v maďarštině to ovšem tolik překvapivé není. Nejvíce posluchačů připadalo na právnickou fakultu, kde jich studovalo přes tři tisíce. Důvodem bylo především to, že doktorát z práv byl jednou z nejjednodušších cest k vyšším pozicím ve státní správě.⁹⁵

Nově zvolený sbor obecních starších začal po roce 1861 prosazovat češtinu nejen jako úřední jazyk, ale také jako jazyk vyučovací na pražských městských farních a triviálních školách. Od školního roku 1862/63 tak byla používána čeština na školách spravovaných a financovaných městem. Pro německy hovořící žáky měly být městem zřízeny německé školy. Existovalo ale ještě několik soukromých německých škol. Němečtí žáci preferovali spíše tento typ vzdělání, na městských farních školách jich studovalo v šedesátých letech jen 26 oproti 3 349 českým žákům.⁹⁶

Vzdělání bylo vnímáno jako základní prvek emancipace lidí, bylo tudíž prosazováno vzdělávání v národním jazyce, stejně jako vzdělávání žen. Základem kvalitního vzdělání bylo studium klasického gymnázia. To mělo již na začátku století v Praze silné postavení a oblibu. Roku 1817 studovalo

⁹⁴Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s. 236

⁹⁵ Lukacs, J. (1988) Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York: Grove Press: s.143

⁹⁶ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.468

Obrázek 12 – Školní výuka

Obrázek 13 - Školní budova v ulici Školní v Praze

Obrázek 14 - Očkování malých dětí

Obrázek 15 -
Ringhofferova továrna
na Smíchově

v Praze na třech gymnáziích (malostranské, novoměstské, staroměstské v Klementinu) dokonce více studentů než na gymnáziích ve Vídni – 1350 oproti 1134, ačkoliv měla Praha o třetinu méně obyvatel. Do začátku první světové války vzrostl počet gymnázií všech typů na dvacet sedm.

Tabulka 10: Počet středních škol podle vyučovacího jazyka⁹⁷

	1890		1912	
	ČESKÉ	NĚMECKÉ	ČESKÉ	NĚMECKÉ
Gymnázium	3	5	5	5
Reálné gymnázium	2	3	7	4
Reformní gymnázium	3	-	4	1
Studentů na veřejných gymnáziích celkem	3670	2510	7008	2369
Soukromé gymnázium	-	-	1	1
Vyšší dívčí škola	-	-	3	1
Ústav pro vzdělávání učitelů	-	-	2	1
Ústav pro vzdělávání učitelek	-	-	2	1
Obchodní akademie	-	-	2	1

Úspěchy měla Praha i v oblasti dívčího školství. Roku 1863 byla otevřena vyšší dívčí škola o třech a později o šesti třídách. V roce 1890 zahájilo v Praze výuku soukromé dívčí gymnázium Minerva, založené z popudu Elišky Krásnohorské. Tento ústav představoval první dívčí střední školu v celém Rakousko - Uhersku. Roku 1910 zde studovalo již 367 studentek.⁹⁸

Kromě gymnázií byly oblíbeny i školy praktičtějšího zaměření. Nejvýznamnější byla Průmyslovou jednotou roku 1857 založená Česká Průmyslová škola, která se stala první jazykově českou školou na vyšším stupni. S růstem českého průmyslu se množily také živnostenské školy,

⁹⁷ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 252 - 253

⁹⁸Husák, J. (1912) Statistická zpráva královského hlavního města Prahy a spojených obcí Karlína, Smíchova, Král. Vinohradů Vršovíc a Žižkova za rok 1910. Praha: Statistická kancelář královského hlavního města Prahy: s. 478

kterých bylo roku 1910 pouze ve vnitřní Praze 17 a studovalo na nich celkem přes čtyři tisíce žáků. Rozmáhaly se také školy odborných spolků, kterých bylo ve stejném období již dvacet šest s 4 240 studenty a studentkami.⁹⁹

Poměrně dobrá byla i úroveň pražské univerzity a techniky. Roku 1869 se technická škola rozdělila na německou a českou část a o třináct let později došlo k podobné reformě i na pražské Karlo – Ferdinandově univerzitě. Ihned po rozdělení univerzity byl počet studentů na německém ústavu vyšší než na českém, ale během několika let se situace obrátila a již v roce 1895 dosáhla česká univerzita dvojnásobku počtu německých studentů. Před první světovou válkou se počty studentů rychle zvyšovaly. Roku 1910 studovalo na českých vysokých školách v Praze přes sedm tisíc studentů. Nebyli to jen Češi, ale také Němci a Židé a univerzita se stala vyhledávaným cílem i slovenských, slovinských a chorvatských studentů.

Druhá polovina devatenáctého století byl obdobím velkého vzrůstu vzdělanosti. Počet škol se zvyšoval v Praze i Budapešti. Nebyly to jen obecné školy, ale také gymnázia a odborné školy, jejichž počet vzrůstal stejně jako množství jejich studentů. Ve školství se též stále více prosazuje národní jazyk. Zejména v Budapešti si studující neměli možnost vybrat studovat v jiném jazyce než maďarštině. V Praze byla situace o něco lepší, protože existovaly městské i množství soukromých škol, na kterých byla němčina vyučovacím jazykem.

Z hlediska středního školství nalezneme v Praze více gymnázií i větší počet jejich studentů než v Budapešti. Tento fakt je nejspíše ovlivněn rychlejší modernizací i průběhem průmyslové revoluce. Tyto faktory zvyšovaly poptávku po kvalifikované a vzdělané pracovní síle, která se mohla uplatnit v rozvíjejícím se průmyslu, bankovníctví i službách. Významným zaměstnavatelem se stával také stát ve svých úřadech. Podobná situace se týkala i vysokého školství. V Praze žilo více vysokoškolských studentů než

⁹⁹ Husák, J. (1912) Statistická zpráva královského hlavního města Prahy a spojených obcí Karlína, Smíchova, Král. Vinohradů Vršovců a Žižkova za rok 1910. Praha: Statistická kancelář královského hlavního města Prahy: s. 480

v Budapešti. Lepší byla i situace pražských Němců, kteří mohli studovat doma v němčině a nemuseli odcházet do Vídně či do Německa na studia. V Uhrách byla situace jiná, tamní Němci se na vysokoškolská studia přesouvali nejčastěji na Vídeňskou univerzitu.

4.8 Zdravotnictví

V devatenáctém století nastává masivní nástup veřejné zdravotní péče, vznikají nemocnice, rozrůstají se jejich oddělení, zvyšuje se jejich specializace. Zpočátku vznikají nemocnice jako dobročinné církevní organizace, postupně má jejich zřizování na svých bedrech stát či jednotlivé obce. Stát, který zaopatřuje své obyvatele, se stal v moderní době základním modelem státu. Mírou tohoto zaopatřování jsou mimo jiné i statistiky týkající se zdravotnické péče. Jak z tohoto hlediska vypadala naše dvě města?

Roku 1874 byla na Budapeštské univerzitě vytvořena katedra Veřejného zdraví pod vedením Józsefa Fodora. Již dva roky poté vznikl zákon o veřejném zdraví, který upravoval péči o děti, nalezence a sirotky a ustanovoval jejich ochranu. Bylo také zavedeno očkování obyvatel a především byl upraven status lékařů a porodních asistentek. Tento zákon dal pevnější základy i pro budování veřejných nemocnic. Ve více než půl milionové Budapešti bylo roku 1900 asi čtyřicet dva nemocnic a zdravotnických zařízení. Nejvíce bylo těch státních – patnáct, soukromých nemocnic bylo dvanáct, sedm univerzitních, pět obecních, tři vojenské. Dále ve městě působilo pět psychiatrických zařízení a šest dalších zdravotnických ústavů včetně sanatorií. Během tohoto roku bylo ve všech těchto zařízeních celkem 8 706 zdravotnických lůžek.¹⁰⁰ Tento počet stále vzrůstal – roku 1913 bylo lůžek už přes jedenáct tisíc, ale ani tento počet nedokázal uspokojovat poptávku velkoměsta.¹⁰¹

¹⁰⁰ Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s. 95

¹⁰¹ Gerő, A., Poór, J. eds. (1997) Budapest. A History from its Beginnings to 1998. New York: Columbia University Press: s. 127

V daném roce bylo v celé Budapešti hospitalizováno celkem 77 989 nemocných (17 855 z nich zemřelo) a dále bylo 241 299 pacientů a pacientek ošetřeno ambulantně. O tyto nemocné se staralo více než tisíc lékařů – to tedy znamená, že v Budapešti byl poměr téměř 18 lékařů na deset tisíc obyvatel. Dále zde pracovalo asi sedm set porodních asistentek a taktéž lékárníci.

Tabulka 11: Počet zdravotnických pracovníků v Budapešti¹⁰²

POČET / ROK	1900
Lékařů	1 135
Porodních asistentek	699
Lékárníků	212

Jednou z obvyklých měr úrovně zdravotnictví v dané zemi či oblasti jsou statistiky úmrtnosti novorozenců. Ve statistické ročence Budapešti z roku 1900 jsou zachycena data i z předchozích let. V sedmdesátých letech téměř polovina dětí umírala do pěti let a třetina v prvním roce. Postupně se tato čísla začínají zlepšovat. Bylo to zejména díky úředním nařízením v péči o děti a také díky sociální péči o malé děti, což výrazně snížilo novorozeneckou a dětskou úmrtnost v hlavním městě. Na konci století je to již méně než čtvrtina dětí, které zemřely do věku pěti let a ještě nižší podíl těch, kteří nepřežili své první narozeniny.¹⁰³

¹⁰² Thirring, G. (1904) Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése: s. 95

¹⁰³ Mohos, M. (2001) A demográfiai magartás alakulása a XIX – XX. Század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. in: Történeti demográfiai évkönyv. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal: s. 442

Tabulka 12: Dětská úmrtnost v Budapešti ve 2. polovině 19.století¹⁰⁴

PRŮMĚR MEZI LETY	DĚTÍ ZEMŘELÝCH MEZI 0-5 LETY NA TISÍC ŽIJÍCÍCH	DĚTÍ ZEMŘELÝCH V PRVNÍM ROCE NA TISÍC ŽIJÍCÍCH
1874 - 1875	462	316
1876 - 1880	458	256
1881 - 1885	388	243
1886 - 1890	386	236
1891 - 1895	312	196
1896 - 1900	264	172
1901	226	146

Přes výrazný pokles dětské úmrtnosti na konci devatenáctého století patřily Uhry i před první světovou válkou k zemím s nejvyššími čísly v Evropě. Poměrně vysoký byl také počet matek zemřelých u porodu: na deset tisíc narozených dětí připadalo asi 30 až 40 smrtí jejich rodiček.¹⁰⁵

Už na konci osmnáctého století vzniká v Praze velký nemocniční areál v prostoru jižní části Nového Města – od Dobytčího trhu k Apolináři a Karlovu. Zde pak vznikl areál všeobecné nemocnice, porodnice, ústav pro choromyslné a nemocnice alžbětinek, který byl propojen s lékařskou fakultou. Během století se počet pražských nemocnic zvyšoval a roku 1910 dosáhl počtu třinácti, včetně ústavu pro choromyslné. Dále zde fungovalo šest soukromých sanatorií. Před první světovou válkou byla ještě dokončena rozsáhlá psychiatrická léčebna v Bohnicích a začalo se se stavbou nemocnice na Bulovce. Roku 1910 bylo v nemocnicích ošetřeno celkem 42 133 nemocných,

¹⁰⁴ Thirring, G. (1904): s. 64

¹⁰⁵ Gárdós, É., Joubert, K. (2001) A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. in: Történeti demográfiai évkönyv. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal: s. 477

z nichž 3 451 zemřelo. Pacientům bylo k dispozici ve veřejných nemocnicích 3 823 lůžek a to v ústavech vnitřní Prahy i předměstí dohromady.¹⁰⁶

Tabulka 13: Zdravotnický personál v Praze a spojených obcích roku 1910¹⁰⁷

	PRAHA	SPOJENÉ OBCE ¹⁰⁸	CELKEM
Lékaři	642	136	778
Lékárníci	115	43	158
Porodní asistentky	263	235	498

Z tabulky je patrné, že lékaři byli v Praze koncentrováni ve vnitřním městě, kde sídlila většina nemocnic a lékařských ústavů. Na předměstích byl jejich počet nižší. Spočítáme-li poměr lékařů na počet obyvatel, docházíme k číslu více než sedmnácti lékařů na deset tisíc obyvatel. Z hlediska lékárníků nebyl nepoměr tak výrazný a podle vysokého počtu porodních asistentek na předměstích můžeme soudit, že právě v těchto oblastech byla nejvyšší porodnost.

Největší problémy ve zdravotnické péči byly způsobeny především epidemiemi infekčních nemocí, které nejvíce postihovaly hustě zalidněné části města. Jednalo se hlavně nemoci jako byla cholera, neštovice, spála, spalničky, záškrt či chřipka.¹⁰⁹ Problémem byla také vysoká kojenecká úmrtnost. Ještě v sedmdesátých letech umíralo každé páté dítě do jednoho roku od narození. Značná byla i úmrtnost dětí mladších pěti let. K obratu došlo až v devadesátých letech 19. století. Roku 1910 umíralo do jednoho roku věku asi 144 dětí z 10 000 a do pěti let to pak bylo dětí 200.¹¹⁰

¹⁰⁶ Husák, J. (1912) Statistická zpráva královského hlavního města Prahy a spojených obcí Karlína, Smíchova, Král. Vinohradů Vršovíc a Žižkova za rok 1910. Praha: Statistická kancelář královského hlavního města Prahy: s. 452

¹⁰⁷ Husák, J. (1912): s. 451

¹⁰⁸ Jedná se o Smíchov, Karlín, Žižkov, Královské Vinohrady.

¹⁰⁹ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 130

¹¹⁰ Husák, J. (1912): s. 73

Zdravotní poměry byly v Praze i Budapešti velice podobné. V Budapešti bylo sice výrazně více nemocnic, ale počet nemocničních lůžek nebyl v poměru k počtu obyvatel natolik odlišný od pražského stavu. Podobný byl i počet lékařů, kteří připadali na deset tisíc obyvatel města – v Praze i Budapešti to bylo mezi sedmnácti a osmnácti. Zásadně se nelišily ani míry novorozenecké úmrtnosti, které byly u dětí do jednoho roku kolem 145 na začátku dvacátého století. Různý byl ovšem výchozí stav, zatímco v Budapešti v sedmdesátých letech umíralo v prvním roce života skoro polovina dětí, v Praze to byla jen pětina. To, že se během třiceti let dostala Budapešť na stejná čísla, svědčí o nesmírném zlepšení zdravotnické péče.

4.9 Hospodářství a průmysl

Průmyslová revoluce začala v Uhrách poněkud později než v západní části Habsburské monarchie. V období mezi revolucí 1848 a vyrovnáním v roce 1867 rostl uherský průmysl jen pomalu a mechanizace výroby se objevovala pouze v malém měřítku, o průmyslové revoluci proto příliš hovořit nemůžeme. Výraznější pokrok průmyslu je spojen s rozvojem dopravy. Byly to především nároky železnic a parníků, které stimulovaly těžký průmysl, těžbu uhlí a stavbu železáren.¹¹¹ Uhry se staly baštou potravinářského průmyslu, v němž mělo hlavní slovo pěstování obilí a později také jeho zpracování na mouku, lihoviny či pivo. Textilní průmysl, který byl obvykle prvním odvětvím, které se rozvíjelo během počátků průmyslové revoluce, nebyl v Uhrách silný.¹¹² Jeho rozvoj brzdila především velká konkurence rakouských a českých textilek. Větších úspěchů tento obor dosáhl až po vládní pobídkách po roce 1880, které rušily daně pro nově zřízené podniky.

Uherské hospodářství jako celek bylo i přes tuto podporu do začátku první světové války slabší než v zemích Cislajtánie. Národní důchod na

¹¹¹ Kann, R.A., David, V.Z. (1984) *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526 – 1918*. Seattle & London: University of Washington Press: s. 366

¹¹² Gerő, A., Poór, J. eds. (1997) *Budapest. A History from its Beginnings to 1998*. New York: Columbia University Press: s. 122

jednoho obyvatele byl roku 1913 v Rakousku 790 Korun, v českých zemích 630 Korun, ale v Uhrách jen 435 Korun. Ekonomická situace Uher byla nicméně lepší než ve východnějších částech monarchie - v Haliči byl národní důchod na obyvatele jen 300 Korun, v Bukovině 250 Korun.¹¹³ Translajtanie byla oblastí soustředěnou spíše na zemědělství, tak tomu zůstávalo i před první světovou válkou, kdy podíl zemědělství na celkové produkci státu činil 64 % a podíl průmyslu byl asi čtvrtinový.

O Uhrách ale rozhodně nemůžeme mluvit jako o zaostalém státě. Jednalo se spíše o zemi protikladů: na jedné straně zde byla vybudována první podzemní dráha na evropském kontinentu (tedy druhá v Evropě, počítáme-li Londýn), jako třetí na světě zde vznikla telefonní ústředna, ale kupříkladu jen 200 km ze 74 000 km dlouhé silniční sítě bylo vydlážděno.¹¹⁴ Pokud bychom tyto protiklady měli nějak generalizovat, nejspíše bychom mohli říci, že se jednalo o kontrast Budapešti a zbytku země. Hlavní město bylo výrazně rozvinutější než venkovské oblasti či ostatní města. Zde se soustřeďovala většina uherského průmyslu a výroby.

Hlavní magnet pro venkovské obyvatelstvo představoval v Budapešti rostoucí průmysl a jeho poptávka po nových zaměstnancích, stejně jako stavební činnost rostoucího města. Před první světovou válkou byly nejdůležitějšími obory budapešťského průmyslu potravinářství, zpracování železa a metalurgie, strojnictví a také výroba stavebních materiálů či tiskařství. Postupně narůstal objem výroby, ale měnily se také její technologie a postupy. Docházelo především k mechanizaci výroby a to i v potravním průmyslu. Zdokonalovala se především výroba mouky - byly stavěny nové válcové mlýny, ale výrobní postupy se zlepšovaly i v dalších odvětvích zpracovávajících obilí - ve výrobě lihovin a piva.¹¹⁵

V uherském hospodářství hrála hlavní roli produkce obilí a Budapešť se pomalu stávala centrem tohoto zpracovatelského průmyslu. Velký význam

¹¹³ Gerő, A., Jalszovsky K., Tomsics, E. (1996) *Once Upon a Time in Hungary. The World of the Late 19th and Early 20th Century*. Budapest: Hungarian National Museum: s. 121

¹¹⁴ Gerő, A., Jalszovsky K., Tomsics, E. (1996): s.122

¹¹⁵ Berend, I. T., Ránki, G. (1974) *Economic Development in East - Central Europe in the 19th & 20th Centurie*. New York, London: Columbia University Press

měla také obilnářská burza, která byla ve své době největší na světě. Později ji předhonia burza v Minnesotě. Na tuto burzu byly navázány také uherské banky, které ve druhé polovině století prožily velkolepý rozkvět. V roce 1867 existovalo v Uhrách pouze jedenáct bank, zatímco v roce 1900 jich už bylo přes sto šedesát.¹¹⁶ Díky francouzskému a vídeňskému finančnímu kapitálu se z Budapešti stalo finanční centrum pro středovýchodní Evropu.

Od dvacátých let devatenáctého století se začíná výrazněji rozvíjet pražský průmysl. V první polovině století je tahounem pražské ekonomiky zejména textilní průmysl – výroba kartounu, ve kterém rychle roste též počet námezdních dělníků. Oděvní průmysl patřil v té době ve velkých městech k nejdůležitějším oborům. Tak tomu bylo i v Praze. Jednou z největších textilek se stala firma Joss a Loewenstein, která byla v polovině sedmdesátých let největší továrnou na košile a prádlo v rakouské monarchii.

Po zlepšení postupů výroby v textilkách se množství jejich zaměstnanců snižuje. Naproti tomu vzrůstal počet pracujících ve strojírnách. Od 50. let se v Praze rozvinula skutečná revoluce v průmyslu. Do té doby dominantní textilní výroba ztrácí svou roli a přenechává ji strojírnám. Význam strojírenství pro pražský průmysl se naplno projevil až ve druhé polovině století. V polovině 60. let fungovalo na pražském území již 26 strojíren. Postupně se prosazovaly moderní výrobní postupy pomocí parních strojů a čím dál tím více se vyráběly složitější výrobky jako hydraulické lisy, sací a hnací čerpadla, zařízení pro další výrobu a to zejména v cukrovarech.¹¹⁷ Z hlediska potravinářského průmyslu v Praze dominovalo zejména pivovarnictví, později vznikaly také parní mlýny a cukrovary. Dalším významným oborem bylo stavebnictví. Rychlý stavební rozvoj metropole si vyžádal množství materiálu, v okolí Prahy tak vzniklo přes 50 cihelen.¹¹⁸

O fungování pražské ekonomiky si můžeme udělat obrázek podle toho, kolik osob bylo zaměstnáno v jednotlivých sektorech roku 1900.

¹¹⁶ Lukacs, J. (1988) Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York: Grove Press: s. 62 - 63

¹¹⁷ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 46

¹¹⁸ Kol. (1998) Dějiny Prahy II. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka: s. 163

Zemědělská produkce neměla ve velkoměstě co dělat, čemuž odpovídá její 1,5 procentní podíl. Obyvatelé byli nejčastěji zaměstnaní v průmyslu. Za zmínku ještě stojí poměrně silná skupina zaměstnanců ve státní službě a lidé pracující v obchodě a bankovníctví. Růst pražského obyvatelstva, společnosti s relativně vysokými spotřebními nároky, se stal základem pro rozkvět sektoru služeb. Podíváme-li se na strukturu povolání z jiného úhlu, zjistíme, že asi polovina pražského dělnictva byla zaměstnána právě ve službách a stavebnictví. Praha byla jako celek centrem velmi diferencované, rozsáhlé spotřeby, což jí zajišťovalo stabilitu i v době ekonomických krizí.¹¹⁹

Tabulka 14: Rozdělení pražské ekonomiky podle jednotlivých oborů¹²⁰

	PODÍL V %
Zemědělství, lesnictví a rybářství	1,54
Průmysl a živnosti	39,25
Obchod a peněžnictví	17,05
Doprava	9,86
Státní a veřejná služba, svobodná povolání	13,93
Vojsko	2,65
Samost. vykonávané dom. služby a námezdné práce střídavého druhu	2,5
Jiná povolání a bez povolání	13,22
Celkem	100

Banky měly v Praze v první polovině století malý význam, jednalo se spíše o rodinné podniky. Rakouská národní banka zde založila svou filiálku až roku 1847 (v Pešti 1851). Dříve zde vznikla po vídeňském vzoru spořitelna – roku 1825. Pražské peněžní ústavy byly instituce národnostně německé. Byly založeny většinou vyspělejšími německými podnikateli a šlechtickými vlastníky velkostatků. České podnikání začínalo skromně a bylo spojeno

¹¹⁹ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.491

¹²⁰ Boháč, A. (1923) Hlavní město Praha : Studie o obyvatelstvu. Praha: Státní úřad statistický: s. 126

s rozvojem svépomocných úvěrních družstev - záložen. První výlučně českou bankou byla Živnostenská banka z roku 1865, která byla založena na podporu českých záložen. Na začátku 70. let se v Praze vyskytovalo již asi dvacet bank. Poté následoval krach vídeňské burzy, který na dlouhou dobu ochromil pražské bankovníctví. Po vleklé krizi došlo k výraznějšímu oživení ke konci 80. let. V té době v Praze působilo 24 bank a záložen a 46 pojišťoven. Do první světové války se počet finančních institucí v Praze zvyšuje až téměř na sto, z toho 28 bylo bank. Na předměstích se finanční ústavy příliš nezabydlovaly, jejich největší koncentrace byla na hranicích Starého a Nového Města v blízkosti Václavského náměstí. Rozsah sítě finančních ústavů se blížil tomu vídeňskému, ale zásadně se lišil ve výši bilančních sum kapitálu.¹²¹

Jak to bylo s ekonomikou a průmyslem v Praze a Budapešti? Zásadní rozdíl můžeme spatřovat v době začátku průmyslové revoluce v daných městech. Zatímco v Praze již od začátku století stojí velké textilní továrny, jako první fáze průmyslové revoluce, v Budapešti se průmysl rozvíjí pomalu a nové výrobní postupy pronikají jen velmi pozvolna. Pražský textilní průmysl je postupně nahrazován strojírenstvím. Zatímco Budapešť se bez textilní produkce dovedla obejít a zaměřuje se spíše na zpracování zemědělské produkce z uherských nížin. Později taktéž na stojní průmysl. Nově vznikající tovární provozy jak v Budapešti, tak v Praze si ovšem po celé zkoumané období nemohou vystačit se stroji dodávanými tuzemskými výrobci a velice často spoléhají na dovoz ze západní Evropy.

Budapešť se stává centrem obilnářského trhu pro celou Evropu. Obilí se stane na dlouhá léta nejvýznamnějším vývozním artiklem Uher. Na trh obilím je navázáno také množství bank, které působí v Budapešti. Počet finančních ústavů v Budapešti je téměř dvojnásobný oproti těm pražským. Také peněžní burza byla v Budapešti založena o tři roky dříve než v Praze – roku 1864. Praha je tak ve srovnání s Budapeští průmyslovým centrem, zatímco v metropoli na Dunaji se obchoduje ve velkém s hlavní uherskou komoditou – obilím a moukou.

¹²¹ Ledvinka, V., Pešek, J. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.513

4.10 Shrnutí

Zkusme si nyní načrtnout obraz Prahy a Budapešti, tak jak se nám jeví podle nejrůznějších číselných údajů o některých oblastech života velkého města. Cílem této kapitoly mělo být vytvoření rámce, díky kterému bude možné lépe pochopit rozličné procesy urbanizace ve dvou metropolích střední Evropy. Jaké jsou tedy základní obrysy města a jeho obyvatel ve druhé polovině devatenáctého století?

Základním fenoménem, bez něhož by nedávalo zkoumání měst v éře moderní urbanizace smysl, je masové stěhování lidí do měst. Praha i Budapešť změnily počet svých obyvatel během sta let několikanásobně. Rostla také rozloha měst, budovaly se nové čtvrtě, rozšiřovaly ty staré. V Praze a v Budapešti se to ovšem dělo rozdílným způsobem. Praha se rozrůstala novými předměstími za hradbami, které obíhaly vnitřní historické město. To zůstávalo jak v geografickém centru nové metropole, tak v centru zájmu, vlivu a bohatství. V Budapešti nové obytné čtvrti vyrůstaly na peštské straně Dunaje, sice také v kruhu kolem centra, ale toto centrum bylo nově zbudováno a se středověkým osídlením oblasti nemělo téměř nic společného. Budín – centrum středověkých Uher se stalo spíše jakousi kuriozitou, výletním místem a cílem nedělních procházek. Zatímco v Praze tedy centrum zůstává centrem po staletí, v Budapešti se z centra stává spíše periferie. A naopak Pešť, původně vesnická osada, se stává z periferie centrem. Do jisté míry byl tento stav způsoben i tím, že v rámci pražského Nového Města bylo poměrně dost volného prostoru a významné instituce se mohly stěhovat i tam.

Z hlediska imigrantů si byla obě města dosti podobná – do obou přicházeli hlavně mladí lidé před založením rodiny z jazykově českých, resp. maďarských oblastí. Z tohoto důvodu se obě města etnicky unifikovala ve prospěch majoritního zemského národa. Naopak německá menšina byla před první světovou válkou marginální svým počtem, ale její význam, zvláště ten ekonomický, byl stále značný. Odlišná byla situace židovského obyvatelstva v těchto dvou městech – v Uhrách přijala většina židů maďarskou národnost, zatímco v Čechách se zejména bohatší židé hlásili k Němcům, i když chudší

většina přijala českou národnost. V Uhrách se také počet židů neustále zvyšoval, stěhovali se sem židé z chudých východních oblastí, zatímco v Praze se podíl židů na celkovém obyvatelstvu spíše snižoval.

Další aspekt, ve kterém se od sebe střeoevropská města lišila, byla úroveň vzdělanosti, měřená počtem studentů gymnázií a vysokých škol. Přeci jen se muselo projevít, že Budapešť je městem poměrně mladým, kde vzdělávací instituce neměly takovou tradici a vlastně bylo třeba školskou soustavu budovat téměř od nuly. Představitelé města se ovšem snažili co nejrychleji stav zlepšit a do první světové války počet vzdělávacích institucí i jejich studentů a studentek rapidně vzrostl. Taktéž v Praze si obecní radní kladli za cíl zřizování škol a to zejména s českým vyučovacím jazykem. Školství se stalo v obou městech nástrojem národnostní politiky.

Budapešť i Praha byly za svůj velký růst a rozkvět v průběhu devatenáctého století vděčny hlavně sílicímu průmyslu. V každém z měst se ovšem jednalo o jiné odvětví. Zatímco v Praze se již ze začátku století rozvíjí kartounky, které později doplňuje strojírenství, v Budapešti je základem růstu hlavně zpracovatelský potravinářský průmysl, který je následován taktéž strojírenstvím, ovšem v menší míře než tomu bylo v Praze. Podstatné je to, že v obou městech vzniká silná dělnická vrstva, která vytváří charakter předměstí a stává se důležitým společenským fenoménem. V Budapešti bychom ovšem neměli zapomenout na to, že velký vliv na růst města mělo posílení politického postavení Uher a Budapešti zvláště. Nové hlavní město muselo plnit mnoho nových funkcí, které nutně vyžadovaly větší lidské zdroje než tomu bylo v Praze.

Jak vyplývá z předchozích stránek, měly toho Praha a Budapešť poměrně hodně společného. Něco je dáno obecným charakterem velkoměst daného období, něco specifikou střední Evropy či Habsburské říše. Podívejme se proto na jiné aspekty života města, které nám mohou ukázat, nakolik jsou si obě města podobná.

5. Centrum a periferie

S tím, jak města v devatenáctém století rostla a rapidně se zvyšoval počet jejích obyvatel, se diverzifikovala i jejich struktura. V měřítku města již o několika tisícovkách obyvatel můžeme rozlišovat mezi lepším a horším bydlením, mezi oblastmi průmyslovými a obytnými, mezi centrem a periferií. Už Platón upozorňuje na to, že v každém městě, „ať je jakkoliv malé existuje rozdělení na dvě města. Město bohatých a město chudých. Ty jsou ve válce jednoho proti druhému. Uvnitř nich existuje ještě mnoho dalších dělení a zásadně by se mýlil ten, který by předpokládal, že město je jedním jediným celkem.“¹²² Ve velkoměstech vidíme dobře rozrůznění městského prostoru, lidé, kterým je společná určitá společenská třída, etnikum, rasa, povolání apod., se vědomě i nevědomě shlukují do určitých oblastí města. Vznikají tak dělnické i luxusní obytné čtvrti, které se dělí dále podle toho, jaké v nich žije etnikum atd. Organizmus města dále specifikuje své funkce a určité čtvrtě se začínají „specializovat“ na nějakou činnost – vznikají tak oblasti bankovní, průmyslové, univerzitní, knihovní, novinářské a mnoho dalších.

Město je zvláštní fenomén, je složeno z prvků záměrných a chtěných stejně jako z těch nahodilých a neovlivnitelných, nikdy nemůže být úplně kontrolováno.¹²³ Růst a rozvoj města není možné podrobit nějaké omezující politice, která by určovala, které oblasti města dostanou ráz chudých čtvrtí a ve kterých budou žít bohaté vrstvy obyvatel. Přesto byla v devatenáctém století v Praze i Budapešti učiněna některá politická opatření, která podstatně ovlivnila sociální rozložení obyvatel ve městech. Vznikaly regulační plány rozvoje i stavební zákony upravující šířku ulic, výšku domů apod. V Praze měla největší význam asanace některých čtvrtí a tudíž jejich proměna z míst se středověkým způsobem zástavby obývaných chudinou v moderní městské čtvrti s širokými bulváry a kvalitním bydlením pro vyšší vrstvy obyvatel.

¹²² Platón. *Republika IV.* cit. podle Hamnett, Ch. (2001) *Social Segregation and Social Polarization.* in: Paddison, R., *Handbook of Urban Studies.* London: Routledge: s.162

¹²³ Pike, B. (1996) *The City as Image.* in: R. T. LeGates, F. Stout (eds.) *The City Reader.* London: Routledge

V Budapešti a zejména v Pešti se uplatňovala jiná urbanistická řešení, která se odvíjela od podmínek města „na zelené louce“. Vznikaly rozsáhlé urbanistické plány, které vymezily síť ulic, hlavní třídy, náměstí. Spolu s tím se ustavily také lepší a horší adresy ve městě.

V této kapitole se pokusíme zaměřit na to, jak se postupně město rozrůstalo a jak v něm vznikaly specifické zóny vymezené určité činnosti či skupinám osob. Podíváme se na to, kde je v něm centrum a kde periferie, jak se od sebe liší město v centru a na periferii, jakým způsobem město působí v té či oné oblasti a jak se proměňují definice toho, co je střed a co okraj. Z hlediska zkoumání centra a periferie se nám vynořuje množství otázek, na které by bylo možné hledat odpovědi. Od životního stylu lidí v centru a periferii, přes velikosti jejich bytů a množství nájemníků v nich až po výši výdělků v různých částech města. V této kapitole se však zaměříme spíše na vnější vzhled a charakter zástavby, na její architekturu a na styl, který se zde prosadil. Pokusíme se také ukázat sociální rozdělení města a jeho částí, i to, jaké podmínky nabízelo žití v centru a na periferii.

5.1 Centrum

Střed města Prahy se utvářel po dobu několika staletí a i devatenácté století k tomuto prazvláštnímu celku přidalo své. Praha se v té době neměnila pouze na svých vnějších hranicích, ale zásadními změnami prošlo i centrum města. Až do devatenáctého století v Praze život nových generací a stavebních názorů proniká starým organismem, vyplňuje jeho mezery, zhušťuje jej, mění i jeho povrch, ale zůstává ve fyzickém rámci a jednotě historické Prahy. To se v devatenáctém století mění. Praha se zaplňuje i vevnitř, ale hlavně se rozrůstá do stran a odtud působí zpětně na vnitřek města.¹²⁴

V Praze devatenáctého století neexistovala jednotná koncepce urbanistického rozvoje. Přesto změny v jejím organismu neprobíhaly zcela

¹²⁴ Janák, P. (1939) Praha XIX. století. in: Janák P., Hubschmann B., Wirth Z. Jak rostla Praha. Díl II. Praha: Společnost přátel starožitností: s.28

živelně a bez rozmyslu. Za hlavní urbanistické počiny tohoto období ve středu Prahy lze považovat stavbu mostů a nábřeží, bourání hradeb, asanaci Josefova a částí Starého města, stejně jako budování městských parků a významných budov. Nový ráz Praze dodala také výstavba nových komunikací spojujících centrum s předměstími, úpravy hlavních tříd a náměstí. Z vnitřních komunikací hrála důležitou roli nově zbudovaná Chotkova ulice z Malé Strany ke Špejcharu a také nové zámecké schody vedoucí na hrad. Velký vliv na všechna města v devatenáctém století měla železnice. Železniční tratě vytvořily ve městě spojnice i bariéry, mohutné budovy nádraží dávaly nový rozměr prostoru v jejich okolí.

Změnila se taktéž silueta města - zejména při pohledech od řeky. Dobudování svatovítského chrámu změnilo podstatně panorama Prahy. Ztráty na malebnosti byly vyváženy monumentálností celku. Vedle siluety hradu rozhodly o změně obrazu města nové břehy řeky. Malostranský břeh od Kampy až k Mánesovu mostu zůstal téměř v původním stavu. Avšak ostatní břehy Vltavy byly opásány nábřežími a tím nabyly odlišného rázu. Z Vltavy zmizely také některé její ostrovy. Celkově byl její tok regulován, slepá ramena zasypána a rozšířeno hlavní rameno řeky.¹²⁵

V Budapešti vypadala situace jinak. Centrum města na peštské straně Dunaje se nemuselo vyrovnávat téměř s žádným středověkým a novověkým dědictvím a rostlo spíše na nově zastavovaných plochách. Jediné, co padlo za oběť stavební horečce 19. století, byly neoklasicistní stavby. Barokních či ještě starších v Budapešti mnoho nebylo. Mnohé ze starších budov byly totiž zničeny při povodni roku 1838.¹²⁶ Ve volném prostoru musela vzniknout rozsáhlá koncepce urbanistického řešení města. Byla naplánována uliční síť s hlavními okružními třídami a také jejich spojnice, taktéž byly vymezeny reprezentativní náměstí a bulváry. Budapešti se tedy vyhnuly rozsáhlé asanace starobylých čtvrtí, stejně jako náročné bourání hradeb.

¹²⁵ Hübschmann, B. (1939) Praha současná. in: Janák P., Hübschmann B., Wirth Z. Jak rostla Praha. Díl II. Praha: Společnost přátel starožitností: s.59 - 61

¹²⁶ Gyáni, G. (2002) Parlor and Kitchen. Housing and Domestic Culture in Budapest, 1870 – 1940. Budapest: Central European University Press: s.XV

V dalších ohledech se Budapešť rozvíjela podobně jako Praha. Po spojení Pešti a Budy zesílilo volání po spojení obou částí více mosty přes široký Dunaj. Taktéž byla upravena nábřeží a regulován tok mohutné řeky, což zabránilo opakujícím se povodním. Kolem Dunaje vznikalo stejně jako v Praze množství významných kulturních budov, nechyběly ani instituce politické. Pohled na město ovlivnila především obří budova nově vznikajícího parlamentu. Stavěly se i další nepostradatelné budovy – opera, divadla, školy, muzea, banky apod. Ani Budapešť nebyla výjimkou mezi světovými metropolemi, když začala budovat parky a osazovat vhodné plochy zelení. Zakládání parků se stalo jakýmsi gestem proti převládající urbanizaci, které mělo vrátit přírodu městským obyvatelům.

5.1.1 Praha v novém hávu

Podívejme se nyní na jednotlivé proměny města podrobněji. Nejdříve na ty nové prvky, které byly pro každé město specifické. V Praze to bylo přetváření starobylého obrazu města v moderní metropoli. Nový nádech daly gotické, renesanční a barokní Praze i takové detaily jako bylo rozšíření ulic, nové plynové a později elektrické osvětlení, vyšší hladina zástavby. V centru města pomalu vznikaly nově budované a obměňované prostory, které dávaly Praze punc moderního velkoměsta. Jednalo se kupříkladu o novou promenádu, která vznikala v šedesátých a sedmdesátých letech po zasypání příkopů mezi Starým a Novým městem. Ferdinandova třída byla osázena stromořadím a brzy se stala hlavním pražským korzem. K tomu bezpochyby přispěla i stavba druhého pražského mostu, který ústil do Ferdinandovy třídy z Újezdu. Na přelomu 30. a 40. let jej postavil Bedřich Schnirch. Šlo o most řetězový, který dostal jméno po císaři Františkovi I.

Vůbec celý prostor kolem budovy Národního divadla vypadal velice moderně a reprezentativně. Vysoké stavební a architektonické úrovně dosáhlo Františkovo nábřeží s malým parčíkem a památníkem císaře. Krásnou architekturou se vyznačoval také palác Lažanských postavený Ignácem

Obrázek 16 - Uličky pražského ghetta

Obrázek 17 - Asanace ghetta

Obrázek 18 -
Pražské Příkopy
v 2. pol. 19. století

Ullmannem s budoucí kavárnou Slavia a taktéž jím postavená budova České spořitelny (dnešní Akademie věd). Prostor byl dotvořen na konci osmdesátých let dokončením neorenesanční budovy Národního divadla navrženého Josefem Zítkem.

Organismus Prahy se v průběhu modernizace značně měnil. Do starobylého rámce se postupně stavěly nové prvky, které dávaly nový vzhled celé oblasti. Ve městě se tak přirozeně propojovaly a proplétaly nové i dávné elementy. I nové stavby a nově vytvářené prostory dosedaly na historické podloží a musely se tak přizpůsobovat okolní zástavbě a prostředí. Ani dnešní Národní třída, přecházející v ulici na Příkopech, nebyla výjimkou. Ačkoliv většina jejích domů pochází z devatenáctého století, přeci jen se nejedná o široký, rovný bulvár, ve stylu těch pařížských, kde vidíme z jednoho konce na druhý. Ulice se poněkud stáčí a prozrazuje, že se nejedná o nově budovaný bulvár, ale pozůstatek hranice mezi Starým a Novým městem. Národní třída, Příkopy a Revoluční třída dohromady vytváří jakýsi pražský okruh, který měl především funkci reprezentativní třídy a promenády. Zejména v tomto ohledu se lišil okružních tříd ve Vídni i Pešti. Ty měly samozřejmě taktéž reprezentativní funkce, ale spíše než o promenádu se jednalo o frekventovanou dopravní tepnu. V prostoru Ferdinandovy třídy a Václavského náměstí vznikalo během devatenáctého století obchodní a finanční centrum Prahy. Právě zde si svá sídla zakládaly banky a jiné finanční instituce, vznikaly zde moderní paláce a hotely, prodejny nového zboží, kavárny a činžovní domy. Nový rámec dala celému prostoru i mohutná budova Národního muzea architekta Josefa Schulze a později také Obecní dům vyznačující konec pražského korza.

Nová zástavba v centru vznikala na stále ještě volných plochách Nového města - v jeho dolní části a odtud se šířila směrem k hradbám. Nové prostory a nová řešení vznikala ale především tam, kde bylo to staré bouráno. Tak tomu bylo v oblasti hradeb. Po prusko - rakouské válce roku 1866 se definitivně potvrdilo, že hradby kolem Prahy již dávno neplní svůj vojenský účel. I císař František Josef I. povolil jejich zboření, původní slib o bezplatném převedení daných pozemků na město však nedodržel a hradby musely být vykoupeny. Vysoká cena a jednání s vlastníkem - vojenskou správou - se

protahovala až do poloviny sedmdesátých let. Roku 1874 mohlo konečně bourání začít. Vzhledem k tomu, že pozemky pod hradbami nezískala pražská obec zdarma, bylo nutné prostředky na ně nějakým způsobem zabezpečit. Vykoupené pozemky byly rozděleny na stavební parcely a z těchto výnosů byla financována demolice, příprava pozemků pro nové stavby, dopravní regulace nebo jejich parková úprava.¹²⁷

Na pravém břehu byly plochy před hradbami většinou rozparcelovány a zastavěny činžovními domy poměrně slušné architektonické a stavební úrovně. Přesto zde vznikl prostor pro veřejné využití.¹²⁸ Od východního konce Senovážného náměstí až k hornímu okraji Václavského náměstí vznikl v té době největší městský park. Na něj navazovala budova Národního muzea na místě zbořené Koňské brány a za muzeem znovu pokračovala zelená plocha Čelakovského sadů. Na hradčanské straně Vltavy byly pozemky po hradbách zastavovány buď celými vilovými čtvrtěmi jako je Bruska, nebo solitérními pavilónovými stavbami jako je budova Kadetky, dětského domova, Státního archivu a podobně, takže na jižním okraji Hradčan převládají zelená pásma, jež ponechávají Hradu přirozené dominantní postavení v obraze města.¹²⁹

Zbourání hradeb kolem Prahy tedy přineslo městu nové impulsy. Podstatné bylo zejména napojení rozsáhlých předměstí přímo k centru města nejen tím, že byly odstraněny hradby, ale také zrušením demoličního pásma v jejich předpolí. V tomto více než kilometr širokém území za hradbami se nesmělo stavět a lehce odstranitelné budovy zřizované se souhlasem vojenské správy musely být v případě potřeby zničeny a to i bez vědomí majitelů. Zrušení takovýchto předpisů podstatně podpořilo rozvoj pražské i

¹²⁷ Pešek, J., Ledvinka, V. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.481

¹²⁸ Někdy je pražské městské radě vyčítáno, že pozemky zpeněžila a nevyužila je lépe pro veřejné účely tak, jak tomu bylo kupříkladu na vídeňské Ringstraße. Faktem je, že i ve Vídni tvořily většinu staveb okružní třídy nájemní domy a jen menší díl zabraly veřejné stavby. V Praze navíc jako promenáda sloužily již delší dobu zasypané příkopy a o další korzo přece jen poněkud na okraji nebyl valný zájem. Podíl, který přesto veřejné prostory získaly, byl značný a s ohledem na finanční náročnost ani nebylo reálné vyžadovat více. (Pešek, J., Ledvinka, V. s.481)

¹²⁹ Horyna, M. (2000) Současná proměna Prahy – naděje, nebo ohrožení? in: Revue PROSTOR 47/48

předměstské zástavby. Zbourání hradeb znamenalo také změnu hodnocení jednotlivých částí města. Okrajové oblasti se dostávaly přímo do centra dění a měnil se jejich význam. Došlo k „otočení“ nově stavěných domů od Nového města směrem k dosavadní periferii. Zároveň vznikl prostor pro nové reprezentativní budovy jako bylo kupříkladu Německé divadlo v blízkosti Národního muzea.¹³⁰

Jakkoliv bylo bourání hradeb pro rozvoj města významné, na konci století ho zastínil proces ještě významnější. Tím byla asanace částí Starého města. V poslední čtvrtině století převládl ve společnosti pocit, že centrum Prahy s přeplněnými domy, bez parků a zeleně je pro život nevhodné, nemoderní a nehygienické. Sílily proto tlaky na změnu tohoto stavu a radikální přestavbu města tak, jak bylo v té době obvyklé v mnohých městech Evropy v čele s Paříží.¹³¹ K nejzásadnějším změnám došlo v oblasti bývalého židovského ghetta na Josefově a v přilehlých oblastech. Toto místo se postupně přetvářelo z náboženského ghetta na ghetto sociální, bydliště těch nejchudších a nejubožejších vrstev pražské společnosti. Stávalo se sídlem nejlevnější prostituce, kriminality, infekčních chorob a špíny.¹³² Tristní zdravotní a hygienické poměry, doložené nezvratnými statistickými čísly, dosahovaly v položkách jako byly nemocnost, úmrtnost, počet obyvatel na jednu místnost či počet rodin na jeden záchod mimořádně alarmujících parametrů.¹³³

Během několika let asanačních prací byly drobné staré domky přeplněné nájemníky a podnájemníky nahrazeny moderními činžovními paláci, čímž se nejhorší čtvrť změnila na jednu z těch nejlepších, obývanou středními a vyššími vrstvami. K radikálnímu bourání staré zástavby nedošlo pouze v Josefově, ale postupně byly asanovány čtvrti Starého města na Františku, Petruská čtvrť, okolí Prašné brány a také oblasti Nového Města od Svatovojtěšské čtvrti až k Moráni a celé Podskalí.¹³⁴ Asanace křivolakých uliček

¹³⁰ Pešek, J., Ledvinka, V. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.481 - 482

¹³¹ Po Hausmannově přestavbě Paříže, která svým klasicistním přístupem vytvořila předobraz pro regulační akce v řadě dalších měst, následuje například Barcelona (1854), Řím (1870) či Sittého přestavba Berlína.

¹³² Pešek, J., Ledvinka, V. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.500

¹³³ Bečková, K. Autenticita památky, architekti a podnikatelé: Modernizace a asanace v Praze. Příspěvek pro 2. sjezd historiků umění, Praha, 21.-22.9. 2006

¹³⁴ Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s.101

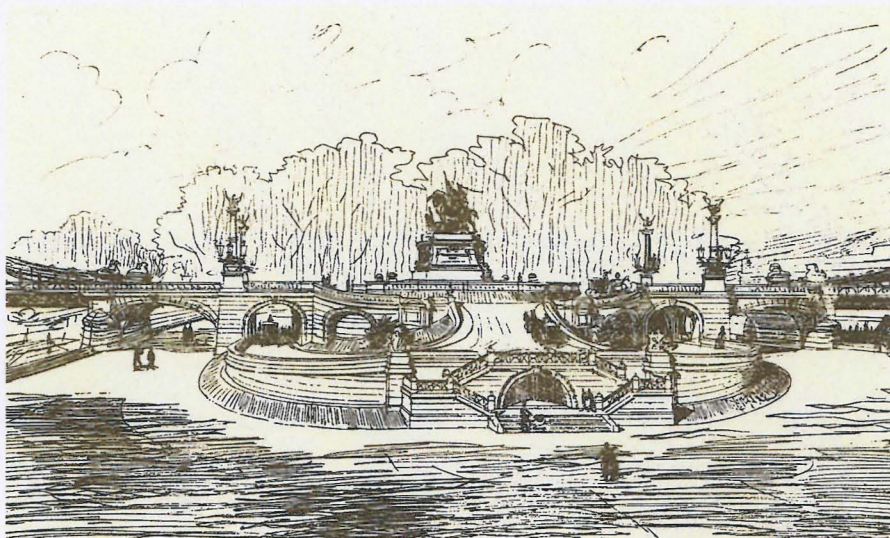
od začátku vyvolávala množství sporů. Byla to právě asanace, jejímž vedlejším produktem se stalo hnutí za zachování autentických starobyklých památek v Praze.¹³⁵ Diskuse o správnosti či nesprávnosti asanování velkých ploch Starého města umožnila vykrystalizování názorů na zachování památek v organismu rostoucího a rozvíjejícího se města. Vznikl společenský zájem o ochranu autenticity malebných starobyklých čtvrtí a regulování nové výstavby.

Do čela zastánců radikální přestavby starých pražských čtvrtí se postavili stavitelé a architekti. Jejich cílem bylo bezpochyby dostat se k lukrativním zakázkám, ale nelze jim upřít ani vyšší zájmy, tedy moderní urbanistické a architektonické řešení pro Prahu. Rozhodně byli proti všem snahám o zachování původního charakteru starobyklých čtvrtí. Architekt Jaroslav Hilbert kritizuje společnost pro zachování staré Prahy takto: *„Pitvorné a kostrbaté kontury cechovního života leží jí v srdci jak poslední zákony estetiky. Miluje rohy, nejlépe každých pět kroků roh s překoapením z uzlu špinavých uliček. Nedá jednu ze smrdutých a jedovatých bud, jež jako škeble na pobřeží nalepeny jsou po úpatí Malé Strany. Miluje malost, zboženinu, špinu, středověk, ale především miluje zvyk.“*¹³⁶ Tím nám také ukazuje, jak asi uličky starých částí města vypadaly před asanací.

Regulační plán, který zvítězil v soutěži pod názvem Finis ghetto, nebyl tak revoluční, jak by se mohlo zdát. Nenavrhuje žádnou pravoúhlou uliční síť, jak tomu bylo v jiných evropských městech, ale až na detaily se drží historických tras. Nakonec totiž převládl urbanistický názor inspirovaný myšlenkami Camilla Sitteho, který se snažil o „lidský rozměr“ města, o určitou pitoresknost a zvláštnost. Pouze dvě ulice, Kaprova a Pařížská, připomínaly Hausmannovu pařížskou koncepci rovných dlouhých tříd. V půdorysu čtvrti tak zůstala zachována určitá křivolakost středověkých uliček, která dodnes udává tón celému prostoru. Staré město tudíž nepůsobí dojmem moderní metropole konce devatenáctého století rýsované podle pravítka. Tento dojem je ještě zesílen tím, že v prostoru zůstaly zachovány významné stavby, zejména starobylé synagogy a kostely.

¹³⁵ Roku 1900 vznikl Klub za starou Prahu.

¹³⁶ Hilbert, J. (1900) Stará Praha a Praha budoucí. in: Volné směry. Cit. podle Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s.99

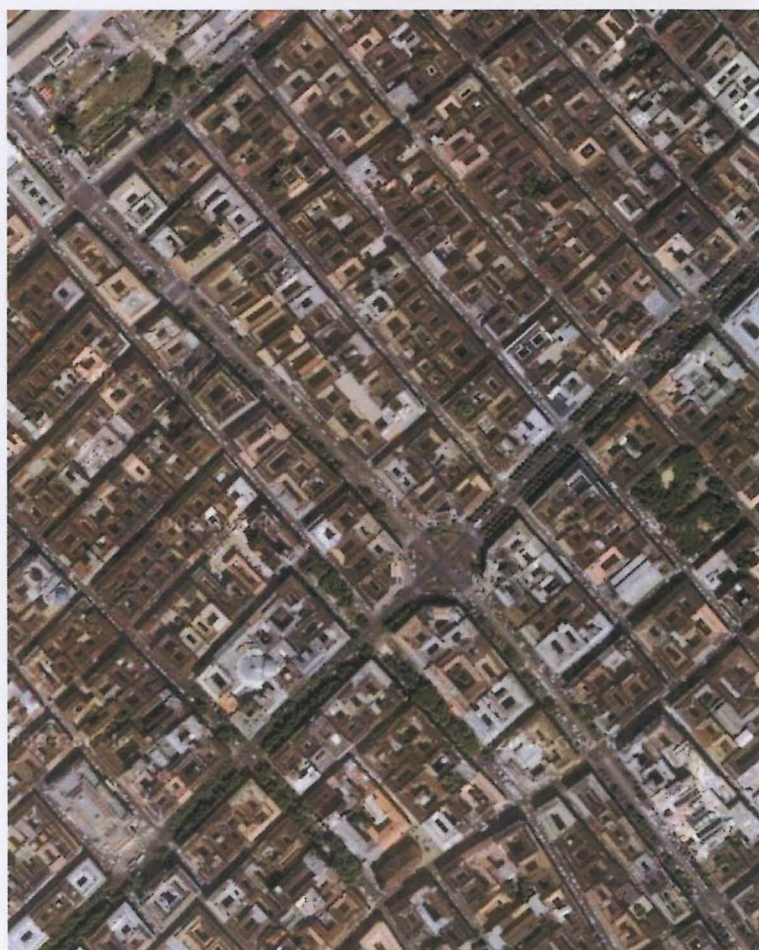

Obrázek 19 -
Návrh řešení
Pařížské třídy a
Čechova mostu

Obrázek 20 - Pražské hradby (Koňská brána
na Václavském náměstí)

Obrázek 21 - Pravidelná
zástavba Pešti (ve středu
Oktogon)

Euforická a v mnoha ohledech nesystematická stavební činnost přelomu století nejenže nezničila historickou podobu města, ale vytvořila jí nový a na mnohých místech působivý doprovod. V názorových zvratech vyprovokovaných novými stylovými impulsy, se v různých podobách stále znovu vynořovaly prvky místní tradice architektonické tvorby, které v minulosti našly nejvýraznější stylové vyjádření v tvarově bohatém, duchovně i citově výrazném českém baroku.¹³⁷ Historická Praha a její charakter se nevpisoval pouze do nových staveb, ale byl také vyryt do lidských myslí, jak poznamenává Franz Kafka: „V nás stále žijí ty temné kouty, tajemné uličky, slepá okna, špinavé dvory, hlučné hospody i pokoutní krčmy. Chodíme širokými ulicemi nového města, ale naše kroky a pohledy jsou nejisté. V nitru se chvějem, jako bychom procházeli starými bídnými uličkami. Naše srdce nepoznalo dosud jasnosti. Nezdravé staré ghetto je v nás skutečnější než naše nové hygienické prostředí. Chodíme městem jako ve snu, sami jsme jen zjevy minulosti.“¹³⁸ V centru Prahy se v devatenáctém a na začátku století dvacátého vytvořil působivý komplex architektury i urbanistického uspořádání, který navazoval na staletou tradici, ale přinášel i mnohé nové prvky, které střed města oživily a přizpůsobily stylu moderní doby.

5.1.2 Rýsování Budapešti

V Budapešti se vedení města nemuselo potýkat s takovým odporem veřejnosti vůči svým záměrům ohledně plánování města. Hlavní centrum růstu bylo v oblastech dříve téměř nezastavěných a nebylo tudíž nutné se vyrovnávat se starším dědictvím. Oblast hradu zůstávala ve své původní středověké a novověké podobě bez větších změn. Co se měnilo, to byla samotná budova hradního paláce, který získal další křídlo, západní, hostící dnes národní knihovnu. Přestavěn byl také chrám sv. Štěpána a zásadně změněno bylo i jeho okolí díky stavbě neoromantické Rybářské bašty. Zbytek

¹³⁷ Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s.103

¹³⁸ Janouch, G. (1961) Gespräche mit Kafka. Cit. podle Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s.100

hradní čtvrti zůstával nezměněn, s převahou domů postavených před rokem 1830 a častokrát pamatujících i své turecké obyvatele.¹³⁹

V Budíně ale centrum nově spojeného města nebylo. To se již dávno přesunulo na pešfskou stranu Dunaje. Zprvu živelný rozvoj města byl na začátku devatenáctého století poprvé regulován. Starosta József Nádor požádal architekta Jánose Hilda, aby vytvořil plán pro rozšíření města. Brzy poté vznikla i tzv. Zkrášlovací komise (Szépitöbizottság). Hildův plán se týkal zejména severního předměstí (Lipótváros). Ulice v něm byly rovné, svírající mezi sebou pravý úhel a domovní bloky obdélníkové. Zhruba ve stejné době došlo k zbourání hradeb, které tehdy byly obestavěny z obou stran.¹⁴⁰ Vznikl tak malý okruh (Kiskörút), který se stal později součástí všech dalších regulačních plánů. Malý okruh ohraničoval vnitřní centrum města a skládal se ze tří ulic – Múzeum, Karoly a Vámház körút.

Sjednocení měst na Dunaji znamenalo nový impuls pro další plánování města. Předseda vlády Gyula Andrássy přeměnil Zkrášlovací komisi na Metropolitní radu pro veřejné práce. Rada se musela vyrovnávat s nahuštěnou zástavbou malých domků v centru města, s nedostatečnou dodávkou pitné vody a nevyhovující kanalizací. Jako své dva hlavní cíle si vytkla zřízení velkého okruhu na místě dřívějšího ramene Dunaje a vytvoření výstavné diagonální třídy, která by spojila centrum města s Městským parkem na východě města. Velký okruh vedl dále od Dunaje, souběžně s okruhem malým, začínal na Margaretině mostě a končil u dnešního Petőfiho mostu, který byl ale postaven až v meziválečném období. Jednotlivé úseky okruhu byly pojmenovány po významných představitelích Habsburského domu: Leopoldovi, Terezii, Alžbětě, Josefu, Františkovi. Téměř pět kilometrů dlouhý bulvár odděloval oblasti, které lze ještě považovat za centrum od především bytové a průmyslové zástavby na předměstí.

Ačkoliv byl koncept kruhových tříd převzat z vídeňského modelu Ringstrasse, lišil se podstatně v tom, že v něm chybí jakékoliv významné veřejné budovy, monumentální prvky a prostory. Jediným větším prostorem je

¹³⁹ Hradní čtvrt' Budína se svým charakterem a vzhledem blíží hradčanskému Novému Světu.

¹⁴⁰ Hall, T. (1997) *Planning Europe's Capital Cities. Aspects of Nineteenth Century Urban Development*. London: E & FN Spon: s.246

tzv. Oktogon – křižovatka s radiální Andrásyho třídou¹⁴¹ a jedinými výraznějšími budovami jsou hotel New York s legendární kavárnou a divadlo Komédie. Nagykorút tak funguje spíše než jako *grand boulevard* jako hlavní dopravní tepna. Později ve dvacátém století přibyl k Malému a Velkému okruhu ještě okruh třetí – Hungária körút, který vede předměstími.

Okružními třídami ovšem uliční síť Pešti nekončila. Stejný význam jako okruhy měly také jejich spojnice, které umožňovaly prostupnost města z jeho okrajových částí až k samotnému středu. Nejvýznamnější z nich byla bezpochyby Andrásyho třída vytyčená roku 1872. To měl být pešťský nejvýstavnější bulvár, připomínající Champs-Élysées. Během patnácti let byla ulice obestavěna domy po celé délce téměř dvou a půl kilometrů. Andrásy út opravdu přejala cosi z velkoleposti pařížských bulvárů. Její šířka asi čtyřiceti metrů umožňovala rozdělit prostor na široké chodníky po obou stranách lemované stromořadím a dráhu pro kočáry uprostřed.¹⁴² Již tehdejší kritikové upozorňovali na to, že dopravní a komunikační význam třídy je dosti sporný. Na východě končí vstupem do parku a nemá tak žádné jasnější pokračování, na západě také nekončí příliš slavně – jako odbočka z Malého okruhu. Je škoda, že projektanti nevyužili lépe budovy největší budapeštské baziliky budované ve stejné době poblíž vyústění Andrásyho třídy. Radiální třída je tak ozdobena pouze jedinou veřejnou budovou – maďarskou operou.

Bodem, který na sebe strhává pozornost, je náměstí Hrdinů s památníkem Milénia na konci třídy. Velkolepý památník obklopený budovami muzeí vytváří dominantu jak pro Andrásyho třídu tak pro své okolí. Ještě další dvě příčné třídy mají svou pohledovou dominantu na svém konci, jedná se o reprezentativní průčelí budov nádraží. Výhled z Rákocziho třídy se upírá k mohutné budově nádraží Východ – Keleti. Západní nádraží Nyugati navržené firmou Gustava Eiffela stojí zase na konci ulice Bajcsy-

¹⁴¹ Prostor má tvar osmiúhelníku, který vznikl tím, že rohy domů na křižovatce byly „useknuty“. (viz mapa)

¹⁴² Pařížský vzor ovšem přeci jen zůstal nedostižen. Šířka Champs-Élysées je 70 metrů, tedy téměř dvojnásobek, kterého si nelze nevšimnout. Ve své počáteční části je Andrásy út i za slunečných dnů tmavá vzhledem k výšce zástavby a vzrostlým stromům. Směrem z centra se třída projasňuje, ale z zase z ní mizí obchody v přízemích domů a působí jako běžná ulice s byty, i když osázená stromy. Její poslední úsek, ve kterém jsou činžovní domy nahrazeny vilami, působí spíše jako zahradní čtvrť než velkoměstský bulvár.

Zsilinszki. Obě hlavní budapeštská nádraží jsou významné architektonické prvky působící jako chrámy s vysokými stropy pro moderní dobu. Historický sloh se zde snoubí s moderní ocelovou konstrukcí.

Plán, který byl zhotoven kolem roku 1872, byl poměrně přesně naplněn, co se týkalo Velkého okruhu a Andrásyho třídy. Zbytek regulace ale musel podlehnout určitým změnám. Jednou z nich bylo prodloužení Rákocziho třídy, která měla původně vést z předměstí pouze k Východnímu nádraží, až do vnitřního města směrem k nově budovanému Alžbětinu mostu. Poněkud drastický zásah, který sice ušetřil barokní farní kostel, ale vyžádal si demolici staré radnice. Co se týče velkoplošného bourání starých staveb, většinou se nová výstavba obešla bez něho. Pokud k němu docházelo, jednalo se obvykle o nižší zástavbu, nepřilíš vysoké ceny.¹⁴³ V dnešní době především v Pešti nevidíme mnoho budov, které by vznikly před rokem 1870. V Budíně je situace poněkud odlišná, zde nebyly zásahy do městského organizmu tak komplexní. Významné byly přestavby na samotném hradním vršku a také dokončení Velkého okruhu směrem z Margaretina mostu podél Hradu. Velký okruh však v pozadí za Hradem poněkud ztrácí dech a ambiciózní rozměr, který má na pešťské straně.

Poslední činem, který před první světovou válkou výrazně poznamenal tvář Budapešti, byla stavba parlamentu. Tzv. Országház – zemský dům byl stavěn dvacet let, od roku 1884 do roku 1904. Místo pro něj bylo vybráno na břehu Dunaje a ne uprostřed města na některé z nových hlavních tříd. Parlamentní budova tak vytváří jakousi protiváhu Hradu na druhé straně Dunaje. Országház se stal nejen sídlem parlamentu, ale v obrovské budově našlo své sídlo více státních úřadů, včetně vlády. V okolí pak bylo vystavěno několik ministerstev a dále podél Dunaje se začaly usidlovat hotely i centrály nejrozličnějších společností. Nejznamenitější z nich je bezpochyby ředitelství anglické pojišťovny Gresham v secesním paláci naproti řetězovému mostu. Centrum nového hlavního města se tudíž nenacházelo ve vnitřním městě, ale na nábřežích Dunaje, tam, kde se na sebe dívaly dvě části města.

¹⁴³ Hall, T. (1997) *Planning Europe's Capital Cities. Aspects of Nineteenth Century Urban Development*. London: E & FN Spon: s.251

Dunaj a originální postavení Budínského hradu vysoko nad řekou dodává Budapešti zvláštní charakter, kterým se odlišuje od většiny měst, ve kterých převládá zástavba 19. století. Je to právě kontrast hornatého a skalnatého pravého břehu a širé roviny na levé straně řeky, která dělá z jinak nepřilíš originálního či působivého urbanistického charakteru města výjimečnou metropoli. Široký Dunaj a jeho velkolepé mosty vytváří monumentální vzhled Budapešti.

5.1.3 Řeka ve městě

Jednou z věcí, která byla oběma městům společná, bylo jejich postavení na řece. Jak Prahou, tak Budapeští protéká poměrně mohutný říční tok, přičemž obě města řeka protíná v jejich středu. S tím se také musely metropole vyrovnat. V Praze existoval dřevěný most snad již v desátém století, zatímco Budín a Pešť spojil první most až v polovině devatenáctého století. Mnohem širší a hlubší Dunaj představoval pro stavitele přeci jen větší oříšek, k jehož rozlousknutí muselo přispět moderní inženýrství a stavitelství. Roku 1839 vytvořil anglický inženýr William Tierney Clark projekt řetězového mostu, který byl roku 1849 pod vedením skotského stavitele Adama Clarka dokončen.¹⁴⁴ Do první světové války byly dokončeny další tři mosty – Margaretin, Františka Josefa a Alžbětín.

V Praze dlouho stačil pouze jediný most – Karlův. V devatenáctém století dostal několik dalších sousedů – most Františka I., Negrelliho viadukt, most Františka Josefa I. (též Eliščin, po roce 1918 Štefánikův), Rudolfovu lávku, most Palackého, železniční most spojující Smíchov a Vyšehrad, železný Čechův most a betonový most Hlávkův.¹⁴⁵ Přírodní podmínky v Praze dovolily postavit mnohem větší počet mostů než tomu bylo v Budapešti. Tím byl vytvořen odlišný vzhled řeky ve městě. Zatímco v Praze jsou mosty téměř na každém kroku, v Budapešti jsou od sebe poměrně hodně vzdáleny. Svou

¹⁴⁴ Projektant a stavitel nebyli příbuzní, jedná se pouze o shodu jmen.

¹⁴⁵ Josef, D. (1999) Encyklopedie mostů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha: Libri (elektronická verze: <http://www.libri.cz/databaze/mosty/index.php>)

Obrázek 22 - Palác Gresham na nábřeží Dunaje

Obrázek 23 -
Erzsébet híd
(Alžbětin most)
přes Dunaj

Obrázek 24 - Most Františka I. přes Vltavu u budoucího Národního divadla

délkou, která je téměř dvojnásobná vůči té pražské, i vzájemnou vzdáleností působí mnohem majestátněji. Pražské mosty jsou drobnější, postavené na několika pilířích, nevytváří tedy stejný dojem jako budapeštské visuté mosty.

V obou městech se zpočátku prosadila elegantní technologie mostu zavěšeného na visutých lanech, později vznikají mosty stojící na několika mostních pilířích. V Budapešti byla móda mostů visících na lanech natolik oblíbená, že i mosty postavené jiným způsobem zachovávají linie mostů visutých. Zvláštností z hlediska mostů je to, že v obou městech se vyskytují mosty, které „nikam nevedou“. V Praze je to elegantní secesní Čechův most mezi Pařížskou třídou a nábřežím pod Letnou s bohatou sochařskou výzdobou v podobě čtyř Viktorií na 17 m vysokých sloupech. Most měl být součástí monumentálního řešení celého prostoru od Pařížské třídy přes Vltavu a pak průkopem pod Letnou do Bubence. K tomuto řešení nakonec nedošlo a Čechův most tak ústí na úzké nábřeží pod svahy Letné. V Budapešti je velice podobná pozice mostu Alžbětina,¹⁴⁶ který navazuje na Rákocziho třídu, ale končí taktéž na poměrně těsném prostoru pod Gellértovou horou.

Na mostech v Praze i Budapešti bylo vybíráno mýtné. V Praze měli lidé výhodu v tom, že na Karlově mostě se mostné nevybíralo a tak i nemajetní měli možnost dostat se z jednoho břehu na druhý. Karlův most tím získal poněkud nelichotivou přezdívku most chudých. V Budapešti byla situace odlišná v tom, že neexistovala možnost, jak bezplatně suchou nohou překročit Dunaj. Na všech mostech bylo nutné platit. Výjimkou byl pouze železniční most, který byl ovšem ve značné vzdálenosti od centra a přechod přes něj byl zakázán. Sloužil tedy jen v nejnnutnějším případě těm nejchudším tak, jak je to popsáno v románu Gyuly Krúdyho.

„Třebaže tyto myšlenky mohou napadnout každého, přece se nihilista a novinář Béla Bonifác ve svém hnědém pláštiku, který by zahanbil i strašáka v Bácsce, snažil předstírat, že se právě pohroužil do tohoto tématu, a proklouznout mýtem bez placení.

Avšak strážný byl bdělý a chladně vyzval Bélu Bonifáce, aby mýto zapravil.

¹⁴⁶ Maďarsky Erzsébet híd.

Básník pokrčil rameny a obrátil se. Jak jsou lidé pitomí! Kdyby měl peníze, neopouštěl by přece hájovnu na Jánském vrchu. Právě pro nedostatek peněz spěchal z Budína do Pešti za svým přítelem Szilvesztrem, aby si vypůjčil pár forintů.

(...) Mezi tím Béla Bonifác ve svém vlajícím plášti proběhal Pešť křížem krážem. Už se stmívalo, nepotkal nikoho, kdo by mu nabídl aspoň sklenku vína (...) Potom se dal k spojovacímu železničnímu mostu, aby mohl bez peněz přes Dunaj, a než nešťastný človíček, který ušel čtyři míle cesty pro naději, že mu Szilveszter nabídne ze svého vína, nechal město za zády, myslel na Krista, jak to dělávají chudáci, když je všichni opustili.

Nazaretský pak pomohl Bélovi Bonifácovi přes železniční most a dodal mu síly, aby vylezl na Jánský vrch, kde v opuštěné hájovně bezplatně trávil zimu.¹⁴⁷

Ve většině měst, kterými protékají řeky, došlo v devatenáctém století nejen k výstavbě velkého množství mostů a lávek, ale také k budování nábřeží a regulacím říčního toku. Tyto úpravy si vyžádaly značné investice, které se ovšem vyplatily. Město bylo lépe chráněno před častými záplavami a získalo taktéž impozantní výhledy přes řeku, příjemné promenády a exkluzivní stavební parcely.¹⁴⁸ V Praze i Budapešti bylo město po dlouhou dobu k řece „obráceno zády“ a její břehy byly chápány především jako periferie a smetiště samo se čistící při povodních. Budováním nábřeží ale začala spontánní změna koncepce města a jeho osy, kterou se stala řeka uprostřed. Záhy tu začaly vznikat architektonicky i společensky významné stavby. V Praze zejména Národní divadlo a Rudolfinum, v Budapešti především Parlament, hotely a finanční instituce.

3.1.4 Městská zeleň

Urbanistické teorie devatenáctého století se poněkud snažily přibrzdit vývoj měst, která se zároveň se svými obyvateli stále více vzdalovala přírodě, zeleni, rostlinám. Celý život společnosti, jakoby se najednou snažil vrátit ke svým kořenům, k přírodě. Nová kultura, která se prosazovala ke konci století,

¹⁴⁷ Krúdy, Gy. (1975) Červený dostavník. Praha: Odeon: s. 136 – 139 (1.vydání 1913)

¹⁴⁸ Hall, T. (1997) Planning Europe's Capital Cities. Aspects of Nineteenth Century Urban Development. London: E & FN Spon: s.253

umožňovala měšťákovi dát průchod dávným snům o životě v přírodě. Spolu se vzduchem a světlem se dostávalo do bytů i do měšťákovského života stále více zeleně, vody, přírody. Přibývaly plovárny, lodní doprava se měnila v prostředek víkendové rekreace, výlety do přírody se staly oblíbenou aktivitou měšťáků pro volný čas. Konec století uzavírá tuto etapu obrany člověka před úplným zprůmyslněním měšťákovského prostředí iluzivními návraty k přírodě, celým „zrostlinatěním“ vizí a realizací v secesní architektuře a užitém umění.¹⁴⁹

Nejen v Praze je osmnácté století stoletím palácové zahrady a šlechtického zámeckého parku, na konci století se typem doby stává zahrada vzdělance, pěstovaná a otvíraná i lidovým vrstvám. V Praze je to například Kanálka, Růžové údolí v Karlíně či Wimmerovy sady na Vinohradech. V devatenáctém století se pražská zeleň stále více zveřejňuje a zlidovuje. V tom smyslu byla Stromovka učiněna již roku 1804 přístupnou pro veřejnost, poté se tak stalo v Kinské zahradě. V třicátých letech byly zřízeny nejvyšším purkrabím Chotkem parky na hradbách, a to v úseku od Poříčské brány ke Koňské, a také veřejné sady na vojenském cvičišti u Královského letohrádku (budoucí Chotkovy sady).¹⁵⁰ Roku 1836 byly osázeny dosti pusté vltavské ostrovy, které tak mohly začít sloužit rekreaci a odpočinku. Na dělnických předměstích mnoho parků nevzniká, snažit se tedy musí především hlavní město. Praha zakládá množství veřejných sadů: sady na Letné, na Žofíně, na Nebozítku, na Karlově náměstí, také sady Čelakovského a Vrchlického. Stává se velkou módou procházet se ulicemi se stromy, třídy se proto osazují stromořadími. Aleje vznikají podél silnic i na Letné, Vinohradech a Nuslích.¹⁵¹

V centru Prahy hrál velkou roli park, který vznikl po zbourání hradeb mezi Senovážným náměstím a horní částí Václavského náměstí. Měšťákovské sady byly vhodným místem k trávení volných nedělí i ke krátké procházce. O životě v sadech se podrobnosti dozvídáme ze vzpomínek Egona Ervina Kische:

¹⁴⁹ Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s. 102

¹⁵⁰ Vančura, J. Kohout, J. (1986) Praha 19. a 20. století. Technické proměny. Praha: STNL: s. 36

¹⁵¹ Janák, P. (1939) Praha XIX. století. in: Janák P., Hubschmann B., Wirth Z. Jak rostla Praha. Díl II. Praha: Společnost přátel starožitností: s.34 - 35

Obrázek 25 -
Sousoší na
Palackého
mostě

Obrázek 26 -Széchenyiho lázně v Městském parku

Obrázek 27 -
Budapešťský
parlament

„Je to zaprové promenáda. S ruční prací tady sedávají paničky na zahradních židličkách, na něž vydává slečna v hnědém z kožené brašny za krejcar lístky. (...) Stejně tak odříznuté od ostatního světa je hřiště malých capartů, chlapců s guvernankami a malých děvočátek na Dolní promenádě u klece s opicemi. (...) Nekonečně veliký je také rybník, do něhož se řine vodopád. Tady prodává preclikář na hůlce nastrčené kulaté preclíky, za krejcar tři kusy nebo za dva krejcarey veliký máslový preclík. (...) Jeřáb stojí celý den na jedné noze. Má také jen jedno oko. Přivezl ho africký cestovatel Holub odněkud docela, docela zdaleka. V šest večer si přijde pro něj hlídač Šoulavec a odvádí jeřába k spánku, za nimi se žene s řevem všechna mládež z Městských sadů. Je to přece pohled pro bohy, jak si africký pták hrdě vyšlapuje po chodníku Růžové ulice do Mariánské, kde bydlí v jednom tichém činžáku jako počestní, usedlí pražští měšťané.“¹⁵²

Také v Budapešti vznikalo v devatenáctém množství parků a zelených ploch. Kolem roku 1900 existovalo v Budapešti již přes čtyřicet parků. Hlavní roli hrál Městský park – Városliget. Místo pokryté lesem bylo po roce 1816 přetvořeno na anglický park. Dá se říci, že až do dnešních dnů se jedná o jediný park, který v Budapešti snese srovnání se známými parky jiných velkých měst Evropy a světa. Původně okrajové místo se stalo jistým druhem centra. Končila zde populární procházka přes Andrásyho třídu k pomníku milénia. V sedmdesátých a osmdesátých letech byly kolem parku postaveny domy a vily pro vyšší třídy obyvatel města.¹⁵³

Nejedná se o park, který byl původně soukromý a později přešel do správy veřejnosti. Park byl již od počátku vytvářen jako rekreační prostor pro obyvatele města. Roku 1813 byla Zkrášlovací komisí vyhlášena soutěž na městský park. Podle návrhu Christiana Heinricha Nebbiena měl park plnit také funkci národního monumentu. Měl být zaplněn sochami maďarských velikanů a tak vytvářet jakýsi národní panteon. V jasném kontrastu k tomuto parku byly další dva městské parky Városmajor v Budíně a Népliget v Pešti, které sloužily spíše nižším vrstvám. Népliget (Lidový park) sloužil především dělnickým vrstvám z Ferencvárose a Kóbánye. Park nebyl příliš útulný a lidé i přes značnou vzdálenost chodili radši do Városliget. Další velký park byl na Margitině ostrově. Navrhnul ho také Nebbien, původně jako soukromou

¹⁵² Kisch, E.E. (1968) Pražská dobrodružství. Praha: Svoboda (1. vydání 1920): s. 45 - 46

¹⁵³ Gyáni, G. (2004) Identity and the Urban Experience: fin-de-siècle Budapest. Boulder, Colorado: Social Science Monographs: s. 85, 86

zahradu roku 1820. V roce 1909 byl převzat státem a začal sloužit veřejnosti, ačkoliv jeho užívání bylo omezeno na lépe postavené měšťany kvůli zavedenému vstupnímu poplatku.¹⁵⁴

Zvláště neděle trávili obyvatelé Pešti rádi na výletech v Budínských kopcích. Budín byl pro Pešťany stále trochu exotickou krajinou, plnou letních sídel, zahrad a vil. Chodili sem buď přes most nebo jeli lodí. Oblíbený byl zejména blízký Gellértův kopec nad Dunajem nebo ve větší vzdálenosti Jánošův vrch. Jeden z nedělních výletů popisují manželé Csorbovi ve svém deníku:

„Šli jsme ulicí Fürdő k mostu a přešli jsme ho na budínskou stranu, kde jsme zase naskočili na tramvaj. Chudák Géza musel stát... u Laszlovského statku jsme vystoupili a pozorovali jsme místo, kde jsme před dvěma roky seděli. Stoupali jsme trochu do vrchu až ke stromu, pod kterým seděla Gézova matka brzy zrána. Bylo už poledne, když jsme došli na Dísznóffó... Pak jsme stoupali na Normafu a došli jsme na Harangvölgy. Když jsme scházeli od restaurace Bažant, začal mě bolet žaludek a nepřestalo to po celou cestu...“¹⁵⁵

Velký význam měly v centru města také menší zahrady, parčíky a promenády. Místopředseda Komise pro veřejné práce Frigyes Podmaniczky navrhoval, aby takováto místa byla vytvořena všude tam, kde je to jen trochu možné. Chtěl takto proměnit každé náměstí nebo tržiště, dokonce i prostranství před kostely. Na přelomu století existovalo v Budapešti asi třicet tři takových ploch, ale do dnešních dnů jich mnoho nezbylo.

V Praze podobně jako v Budapešti byly parky a stromořadí koncentrovány v těch oblastech města, kde bydlely vyšší vrstvy. Předměstí obývaná zejména dělníky mnoho prostoru zeleni neposkytovala. Jistou výhodou pro obyvatele předměstí ovšem bylo, že měli lepší přístup do volné krajiny za městem. Obě města disponovala poměrně velkými plochami parkově upravené zeleně, především na svých okrajích. V hustě zastavěných centrech mnoho prostoru pro parky nezbyvalo. Vedení města se proto snažilo vysazovat stromy podél ulic, na volných prostorách a dávat parkovou úpravu náměstím.

¹⁵⁴ Gyáni, G. (2004) s. 86 - 88

¹⁵⁵ Gyáni, G. (2004) Identity and the Urban Experience: Fin-de-siècle Budapest. Boulder, Colorado: Social Science Monographs: s.20

5.1.5 Budovy

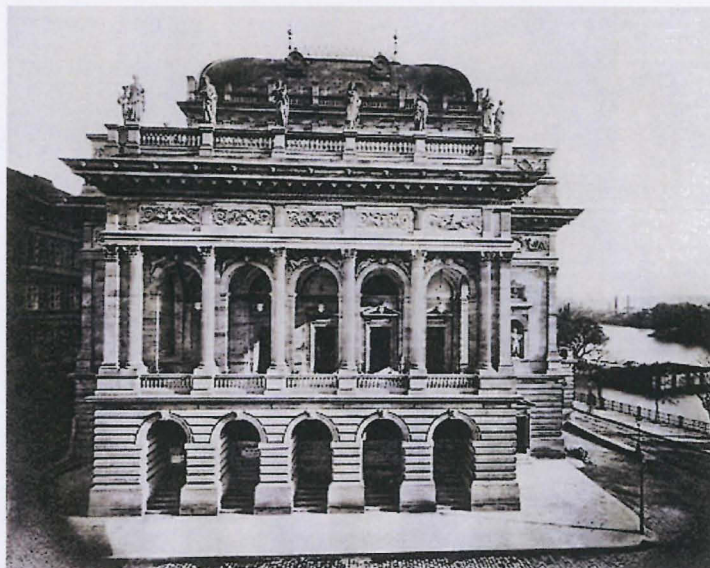
Města měnila svou tvář nejen díky novým koncepcím ulic a náměstí, ale také díky významným budovám, které dokázaly ovlivnit své okolí a dát městu novou tvář. Devatenácté století přineslo nové trendy ve společenském životě a to s sebou nutně neslo vznik nových typů, zejména veřejných budov. Nová divadla, kostely, muzea, školy, městské domy, gymnázia a stadióny symbolizovaly úspěchy sílící měšťanské společnosti i nově se rodících národů. Banky, průmyslové a obchodní stavby, továrny, plynárny, elektrárny, hotely, tržnice, burzy, kancelářské budovy, pojišťovny a nádraží manifestovaly ekonomický a technický úspěch společnosti.¹⁵⁶

Většina z těchto budov dříve či později zapadla do městského organismu a silněji na něj nezapůsobila. V Praze i Budapešti však v tomto období vzniklo také množství významných staveb, které jsou dodnes obdivovány turisty a kolemjdoucími. Byly to zejména budovy kulturního významu, které byly stavěny jako projevy sílícího národního uvědomění. V Praze to bylo především Národní divadlo a po něm Národní muzeum. V Budapešti stálo Národní muzeum již ve čtyřicátých letech a později bylo taktéž doplněno divadlem a operou. Na vzhled Budapešti měl rozhodující vliv také parlament, největší budova v celém Uhersku, který v Praze nemá adekvátní protějšek.

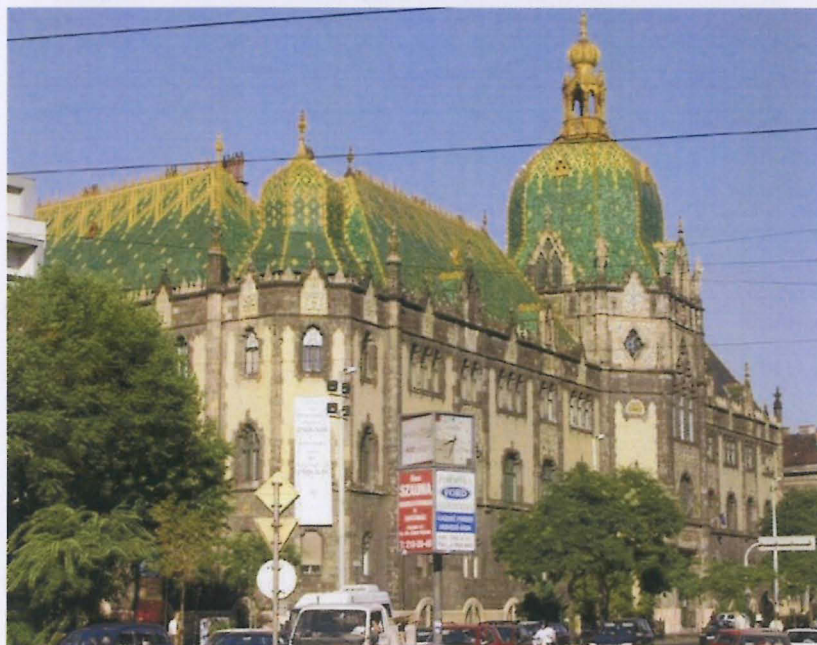
Tyto kulturní instituce využívaly nejčastěji horní a střední vrstvy, které obývaly centrální části města. Především jim byly určeny také nové technické vymoženosti, které moderní město skýtalo, jako bylo plynové či elektrické osvětlení ulic, tramvaje, plyn a později elektřina v domácnostech, přívod pitné vody do domu apod. Poté, co začaly fungovat nové vodárny, změnila se i dispozice obytných domů. Pitná voda se mohla dostávat do vyšších pater, proto se sanitární prostory přesunuly z pavlačí do bytů. Obvyklé řešení bytů počítalo s kuchyní obrácenou do dvora, chodbou uprostřed a s ní sousedící koupelnou a toaletou a obytnými pokoji obrácenými

¹⁵⁶ Švácha, R. The Architecture of New Prague 1895 – 1945. London: The MIT Press: s.18

Obrázek 28 - Národní divadlo v Praze

Obrázek 29 - Opera na
Andrássyho třídě

Obrázek 30 - Muzeum
užitých umění v
národním stylu podle
projektu Ödöna
Lechnera

do ulice.¹⁵⁷ V centru měst sice existovaly i byty stavěné v moderním stylu, ale stále tam převládala starší zástavba s nízkými hygienickými standarty. Ti, kteří chtěli mít doma splachovací záchod a přívod pitné vody, si často museli vybírat nové činžáky na okrajích vnitřního města či v nových předměstích, která byla určena i majetnějším vrstvám. V Budapešti to byl Lipótváros nebo Erzsébetváros a v Praze některé části Nového města nebo Vinohrad.

5.2 Periferie

V devatenáctém století se růst měst soustřeďoval především do jejich okrajových částí. Rostlo zde nejvíce obytných domů a počet obyvatel na předměstích brzy převýšil počet obyvatel v centrech měst. Na periferiích měst se většinou usazovali lidé chudších poměrů, jejichž životní podmínky nebyly ideální. Sociální struktura Budapešti odpovídala koncentrickému modelu uspořádání města, ve kterém je populace chudší a chudší s tím, jak se její bydliště vzdaluje od středu města k okrajům.¹⁵⁸ S tím se samozřejmě snižují i podmínky, ve kterých tito lidé žijí. Divadlo, školy, banky a úřady jsou stále dále a dále, stejně tak je tomu s pitnou vodou či osvětlením ulic. V Praze byla situace poněkud odlišná v tom, že do asanace Josefova byla přímo v centru města chudinská čtvrť s velmi nízkou kvalitou bydlení, špatnými hygienickými poměry a kriminalitou. Po jeho nahrazení luxusním bydlením pro vyšší třídy se chudé vrstvy přesunuly za hranice vnitřního města, na předměstí. Podívejme se nyní na to, jak vypadalo město ve svých okrajových oblastech a jaké byly životní podmínky tamního obyvatelstva.

Na předměstích byl nejobvyklejší stavbou činžovní dům. Z počátku převládaly domy pavlačové, které byly později nahrazeny domy s uzavřenými chodbami. V Praze byl rozvoj předměstí dosti živelný, jen malé plochy byly zastavovány v souladu s nějakým regulačním plánem. V Budapešti byla situace jiná v tom, že nové čtvrti vznikaly alespoň částečně podle plánu

¹⁵⁷ Švácha, R. *The Architecture of New Prague 1895 – 1945*. London: The MIT Press: s.24

¹⁵⁸ Hamnett, Ch. (2001) *Social Segregation and Social Polarization*. in: Paddison, R., *Handbook of Urban Studies*. London: Routledge: s.162

vypracovaného pro celé město. Významnější rozdíl byl ovšem v tom, že z hlediska pražské aglomerace nebyla nová předměstí částí města Prahy, ale vznikaly jako samostatné obce, které byly později povyšovány na nezávislá města. Budapeštská předměstí byla naopak administrativně příslušná k hlavnímu městu.

5.2.1 Pražská předměstí

V Praze dále za hradbami byly poddanské vsi patřící císaři, šlechtě či církvi a v blízkosti hradeb byly aglomerace, které ovšem nelze na počátku století ještě označit za předměstí. Prvním pražským předměstím se stal Karlín, založený roku 1817 císařem podle plánů stavebního ředitele Jiřího Fischera. Jméno nového předměstí podřízeného guberniu bylo dáno k počtě císařovny Karolíny. Plán Karlína byl založen na symetrické dispozici, jejíž osou měla být ulice Palackého a dále tři souběžné hlavní a šest ulic příčných. Ve velkoryse pojatém plánu nechyběl prostor pro velké náměstí s kostelem uprostřed. Obytné domy tu byly hojně promíšeny s obchody, skladišti, a továrnami zvláště podél živého přístavu. Na vltavském nábřeží bylo vytyčeno místo taktéž pro řemesla, která potřebují přístup k vodě nebo pro živnosti způsobující hluk.¹⁵⁹

Směrem na jihovýchod od hradeb byla širá oblast zahrad. Bylo to dědictví po kultuře vinic, které zde na pustých svazích založil Karel IV. Ještě na počátku 19. století tu byly okrasné i užitkové zahrady s hospodářskými staveními a zahradními domy. Celkem to bylo 68 samot, které byly roku 1849 spojeny v obec Vinohrady. Roku 1867 získává obec přívlastek „Královské“ a začíná mohutný vzestup. V sedmdesátých letech zde již stojí dvě stě domů. Růst města se z počátku nedrží žádného plánu. Předměstí se přisálo na vnitřní Prahu, soustava ulic se odvodila od těch stávajících, které procházely poli, vinicemi a zahradami svažitého terénu. Po prvním vývoji došlo přeci jen roku

¹⁵⁹ Janák, P. (1939) Praha XIX. století. in: Janák P., Hubschmann B., Wirth Z. Jak rostla Praha. Díl II. Praha: Společnost přátel starožitností: s.30 - 34

1873 k nějakému regulačnímu plánu, ve kterém se objevuje první náměstí se sítí ulic radiálně do něj svedených. Obdélná forma je tu kombinována s polygonem, jedná se o zbytek romantismu pod vlivem vídeňské Ringstrasse. Pravidelnost náměstí koncipovaná v plánu byla bohužel nakonec porušena kompromisy s pozemkovými zájmy.¹⁶⁰

Teprve v roce 1889, kdy měly Vinohrady již 40 000 obyvatel, se klade základní kámen ke kostelu sv. Ludmily na náměstí Míru (dříve Purkyňovo). Později se staví ještě další dvě kulturní stavby – Národní dům a divadlo. Obě stavby byly poměrně rozměrné, ale jejich architektonická úroveň nijak nepřekročila hranice předměstí. Pocit životní pohodlnosti a příjemnosti dávaly v urbanistickém řešení Vinohrad poměrně rozsáhlé zbytky zeleně ze zničených zahrad, polí a vinic. Zejména Riegrovy a Havlíčkovy sady se na konci století staly místem vycházek, promenád a výletů tohoto nového pražského města.¹⁶¹

Osamostatněním od Vinohrad se stal roku 1875 dalším pražským předměstím Žižkov. Brzy dosahuje počtu 70 000 obyvatel v tisíci domech. Budování Žižkova bylo značně nevázané, bez opory v územním plánu. Urbanistické řešení žižkovského území kritizoval i architekt Pavel Janák: *„Ze srovnání Karlína a Žižkova je až příliš zřejmo, jaké hrozné míry tu dosáhl podnikatelský systém stavby města. Jestliže plán Karlína svou jasností, šířkou a přímostí ulic, rozlehlostí svých bloků a nízkým zastavěním byl dílem i když ne velikého umění, tedy solidní techniky a jestliže jeho domy nebyly právě velikými architekturami, ale alespoň stavební formou slušného, skromného života, zde na obdobné ploše jest směšně mnohem početněji bloků a snad dvakrát tolik ulic. Bloky jsou nesmyslně nepravidelné, ubohá náměstíčka jsou skrojky prostoru, ulice vedené srázy nahoru dolů. Celkem vytvořil Žižkov prostředí, které k našemu údivu nepostrádá malebností, ale ubohé.“*¹⁶² Podobně jako na Vinohradech chyběl i na Žižkově dlouhou dobu kostel. Až roku 1898 postavil architekt Josef Mocker, specialista

¹⁶⁰ Janák, P. (1939) Praha XIX. století. in: Janák P., Hübschmann B., Wirth Z. Jak rostla Praha. Díl II. Praha: Společnost přátel starožitností: s.44

¹⁶¹ Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s. 107

¹⁶² Janák, P. (1939) Praha XIX. století. in: Janák P., Hübschmann B., Wirth Z. Jak rostla Praha. Díl II. Praha: Společnost přátel starožitností: s.47

na neogotickou církevní architekturu, kostel sv. Prokopa. Ještě hůře na tom byl Žižkov z hlediska kulturních institucí, které chyběly zcela.

Na druhém břehu Vltavy byl od začátku devatenáctého století zastavován prostor od Újezdské brány podél zbraslavské silnice. Vývoj Smíchova se orientoval dlouho jen k typu továrního předměstí. V polovině 18. století zde začínají vznikat různé manufaktury a roku 1816 je založena Porgesova kartounka. Postupně přibývají chemické továrny, přádelna, továrna na mlýnské stroje, cukrovar a roku 1852 sem své podniky přemísťuje Ringhoffer. Ke kulturní výstavbě došlo na Smíchově taktéž později. „Nejjemnější umělec doby“ Antonín Barvitius zde postavil kostel sv. Václava, který je považován za nejlepší chrámovou stavbu Prahy devatenáctého století. Vzniká zde stejně jako na Vinohradech národní dům a tržnice.

Pražská aglomerace byla po celé období do první světové války rozdělena na samostatné obce. Hlavní město Praha nespravovalo největší samostatná předměstí, jakými byl Karlín, Vinohrady, Žižkov či Smíchov a už vůbec ne obce poněkud vzdálenější jako byly Vysočany, Strašnice, Břevnov, Trója apod. Relativně brzy byly připojeny menší obce jako byl Vyšehrad či Bubeneč a Holešovice. Fakt, že obrovská předměstí zůstávala nesjednocena s vnitřním městem, způsobovalo mnoho komplikací. Investice do infrastruktury, kterou město vyžadovalo, byly značné a vnitřní Praha musela hradit veškeré náklady, ačkoliv se na užívání podíleli ve značné míře i obyvatelé předměstí. Spojení obcí Velké Prahy by také umožnilo vytvořit urbanistický plán v širším měřítku celé metropole, usnadnilo by se budování kanalizace i vodovodů. Různé ceny pozemků ve vnitřní Praze a na předměstích posilovaly stavební spekulace v centru a hnaly ceny nepřírozně nahoru.

Nejčastěji uváděným důvodem, který sjednocení předměstí s hlavním městem bránil, byla rozdílná výše potravní a především činžovní daně. Ve statutárním městě Praze byla výše daně, kterou museli odvádět majitelé domů ze zaplaceného nájmu, o 13 % vyšší. Ziskovost domů na předměstích byla tudíž o tento podíl vyšší a páni domácí, silně zastoupení v městských radách,

**Obrázek 31 - Karlínské
předměstí**

Obrázek 32 - Pražský činžovní dům

**Obrázek 33 - Peštský nájemní dům pro
vyšší vrstvy (1., 2., a 3. patro s byty
vyšší kvality)**

nehodlali obětovat tento zisk ideji velké Prahy.¹⁶³ Obyvatelé předměstí se také obávali o svou autonomii a politické vedení města nechtělo přijít o elitní postavení, které by v konkurenci se silným pražským magistrátem asi pozbyli. Z těchto důvodů se hlavně největší předměstí Karlín, Žižkov, Vinohrady a Smíchov urputně bránila sjednocovacím akcím. Pražští radní se tak vydali cestou slučování s menšími obcemi, které k připojení byly ochotné. Jednání o rozšíření Prahy probíhala od roku 1880, první byl připojen Vyšehrad a po něm Holešovice - Bubny. Na další rozšíření si musela Praha poměrně dlouhou dobu počkat. Novou částí Prahy se stala až roku 1901 Libeň.¹⁶⁴ Tím sice vyjednávání o Velké Praze neustala, ale zůstávala poměrně vleklá, do první světové války tedy již nebylo možné území hlavního města rozšířit.

5.2.2 Předměstí Budapešti

Podmínky růstu Budapešti byly podstatně lepší než ty pražské. Předměstí tu vyrůstala přímo z vnitřního města podle urbanizačního plánu, nebylo tudíž nutné žádné sjednocování s těmi nejbližšími čtvrtěmi. Kolem poloviny století vznikala největší předměstí od Malého okruhu směrem z centra. Jednotlivá předměstí dostala svá jména (stejná jako části Velkého okruhu) podle významných Habsburků. Najdeme zde tedy Józsefváros, Ferencváros, Erzsébetváros, Terézváros či Lipotváros. Všechna tato předměstí vypadají dosti podobně, čtyřpatrové činžovní domy a úzké ulice, jen málokde vystřídané náměstím či parkem. Na Budínské straně Dunaje nenajdeme tak velké plochy jednotvárné bytové zástavby jako v Pešti. Bydlení nižších vrstev se zde koncentrovalo do starobyklých čtvrtí malých domků a specifické, do jisté míry romantické, maloměstské atmosféry. Jednou z takovýchto čtvrtí byl Tabán, Vodní město (Víziváros) či Starý Budín (Óbuda).¹⁶⁵

¹⁶³ Pešek, J., Ledvinka, V. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.507

¹⁶⁴ Pešek, J., Ledvinka, V. (2000) Praha. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny: s.525 - 541

¹⁶⁵ Lukács, G. (1988) Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York: Grove Press: s. 35 - 38

Pešfská předměstí byla mořem domů, přeplněných svými obyvateli. Zvláště Josefova a Františkova čtvrť byla charakterizována převahou malých jednopokojových bytů s kuchyní. V Józsefvárosi bylo také nejvíce domů, ve kterých bydlelo velké množství nájemníků – to i více než tři sta v jedné budově. Tyto dvě městské části si do jisté míry zachovaly maloměstskou až venkovskou atmosféru, kterou sem přinesli jejich obyvatelé. Stále zde bylo dost jednopatrových domků, ve kterých sídlili drobní řemeslníci. Někteří z nich byli součástí zbytku německé řemeslnické populace v Pešti. Městskou zástavbu zde občas přerušovalo malé náměstíčko s akáty či lípami, pod kterými byly zapadlé zahradní restaurace s levným vínem.¹⁶⁶ Také Tézseváros a Erzsébetváros byly plné obřích nájemních domů, ale ty byly situovány více ve středu města, nebyly tudíž určeny pouze dělnickým vrstvám.¹⁶⁷ Erzsébetváros byl charakteristický také svým židovským osídlením. Ke konci století tu vzniklo několik synagog.¹⁶⁸

Nově budovaná předměstí měla již lepší pokrytí moderní infrastrukturou. Ve většině tamních domů byla tekoucí voda i kanalizace, což na konci století nebylo v starších oblastech Budapešti standardem. Předměstí mezi Malým a Velkým okruhem osidlovaly zejména střední vrstvy společnosti. Vyskytovaly se tu samozřejmě také byty luxusní, ale zároveň i ty velice jednoduché. Masy proletariátu žily také ve starých čtvrtích Budy i Pešti, kde se usidlovaly v rozrůstající se jednopatrové zástavbě. Nejčastěji to bylo ve čtvrtích Kőbánya v Pešti či Óbuda na druhém břehu řeky.

5.2.3 Bydlení na periferii

Všechna předměstí devatenáctého století mají jednu věc společnou. Nejčastější stavbou zde byl činžovní dům. Stejně tomu bylo v Budapešti i

¹⁶⁶ Lukács, G. (1988) Budapest 1900. New York: Grove Press: s. 46

¹⁶⁷ Gyáni, G. (2002) Parlor and Kitchen. Housing and Domestic Culture in Budapest, 1870 – 1940. Budapest: Central European University Press: s.142

¹⁶⁸ K nim patřila i synagoga v maurském stylu, jedna z největších evropských synagog. Další zajímavostí židovské stavitelství v této čtvrti je synagoga v ulici Rumbach, postavená Otto Wagnerem na začátku jeho kariéry.

Praze. Několikapatrový obytný dům se stal na konci devatenáctého století bydlením pro všechny vrstvy městské společnosti. Od dělníků po nejvyšší třídy, i když pravdou zůstává, že velkoburžoazie či aristokracie přeci jen preferovala vily či městské paláce. V obou městech byla silná poptávka po levném a rychlém bydlení. Masy, které se stěhovaly do měst bylo třeba někde ubytovat a to, co hrálo roli, byla rychlost a cena stavby. Není proto divu, že většina výstavby z oné doby postrádá větší originalitu a architektonickou kvalitu. Domy měly většinou podobné prostorové řešení a jediné, co se na nich alespoň trochu měnilo, byla fasáda a motivy na ní použité.

V domech na předměstí obvykle převládaly byty pouze s jedním pokojem a kuchyní. Nebylo ovšem výjimkou, že se zde tísnila celá rodina, často i s podnájemníky. V Pešti byly podmínky roku 1870 takové, že 40 % obyvatel žilo v jednom pokoji po pěti. Z toho můžeme usuzovat, že to nebyly pouze podmínky, ve kterých žil proletariát, ale nižší střední a střední třídy taktéž. Pešťský činžovní dům byl obvykle vybaven byty různé kategorie. V přízemí a prvním patře byly nejluxusnější byty směrem do ulice. Byty s okny do dvora a ve vyšších patrech měly jednodušší vybavení, méně pokojů a také nižší nájem. Obvykle zde také chyběla koupelna a záchod, které byly pouze na patře, případně ve starších domech na dvoře.¹⁶⁹

O tom, že život v těch nejlevnějších bytech, ve staré zástavbě byl dosti krušný nás přesvědčuje i literární zpracování historie zchudlé aristokratické rodiny: *„...Jakmile vejde do dveří, Ema na něj vychrlí jed své zatrpklosti: co je to za dům, všude plno švábů, žádná zahrada, kde by si dítě mohlo hrát, jak bude ta ubohá Lenka vyrůstat. (...) Byt je příšerný, vlhké stěny by se těžko snášely i při dobře vytopených kamnech, ale kde by vzali topivo nebo cokoliv jiného, co by se ještě dalo zpeněžit.“*¹⁷⁰ Rodina Jablonczayů měla alespoň to štěstí, že v malém bytě žili sami. Běžnou praxí ale bylo brát si do bytů podnájemníky, kteří pomáhali splatit vysoký nájem.¹⁷¹ Byty nejchudších vrstev sloužily spíše jako noclehárny pro lidi, kteří pracovali v továrnách deset až dvanáct hodin denně. Pro ně snad ani nemělo smysl investovat do kvalitnějšího bydlení.

¹⁶⁹ Vošahlíková, P. (1996) Jak se žilo za časů Františka Josefa I. Praha: Svoboda s.79

¹⁷⁰ Szabó, M. (1977) Staromódní příběh. Praha: Odeon

¹⁷¹ Vančura, J. Kohout, J. (1986) Praha 19. a 20. století. Technické proměny. Praha: STNL: s. 57

Většina domů byla postavena v některém z historizujících stylů. Jeden od druhého se příliš nelišily, ale i přesto dokázaly vytvořit zdání monumentálnosti, podíváme-li se na ulici, ve které stojí vyrovnány jeden vedle druhého. Budovy stejného vzhledu vedle sebe působily dojmem, že celý blok je vlastně jedna velká budova s dvorem mezi čtyřmi křídly. Tak vypadaly domy nejen na předměstích, ale i nově budované domy v centrech měst. Dále od centra, kde již předměstí přecházelo spíše ve vesnickou zástavbu převládaly jednopatrové domy.¹⁷² Postupně, jak město rostlo, byly tyto menší domy bořeny a nahrazovány vyššími stavbami (3 – 4 patrovými) s více byty. Zvláště činžovní domy v blízkosti centra, ale i na nových předměstích se snažily odět holou vizáž pseudohistorickými detaily interiéru i romantickými motivy vnějšku, jako byly nejrozmanitější věže, atiky, arkýře a arkády. Třebaže tato architektura nepřináší koncepčně nic radikálně nového, její romantická euforie dodnes silně působí a vytváří specifický „pohádkový“ městský prostor. Pravdou ovšem je, že za vyzdobenými interiéry se často skrývaly velice bídné životní podmínky, které rozhodně neodpovídaly vnější nádhře činžovních domů.¹⁷³

Vzhledem k jednotvárnosti staveb obytných domů utíká architektonická tvorba především k detailu. Tomu připadla role prvku nového oživení architektonického organismu. Uplatnil se zejména ve vnějších nebytových prostorách činžovního domu, ve vstupních halách a na schodištích, kde sloužil žadaným potřebám reprezentace stavebníka i nájemníka. Ačkoliv se předměstí šířila převážně živelně, i sem pronikly prefabrikované prvky secesní architektury: litinová zábradlí, balkónové a okenní mříže, obkladové keramiky, leptaná skla, štukové plastiky. Většinou však zůstalo jen u vnějších znaků nové architektury.¹⁷⁴ Předměstí tak vytvářela groteskní kombinaci historizujícího a moderního. Domy s věžičkami byly totiž střídány továrními halami, plynárnami, skladišti či železničními drahami, které byly stavěny ve stylu prostém vnějších ozdob a detailů.

¹⁷² V Budapešti toto pásmo začínalo za Velkým okruhem.

¹⁷³ Vošahlíková, P. (1996) *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda: s. 63

¹⁷⁴ Vlček, T. (1986) *Praha 1900.* Praha: Panorama: s. 107

5.2.4 Vilové čtvrti

Na předměstích nevznikaly jen přeplněné činžovní domy. Dále od center měst se objevovaly i čtvrti plné zeleně a rodinných domů či vil pro vyšší a později i střední třídy. Rodinný dům či vila byl nový stavební typ, díky němuž se poprvé prosazuje v městském stavebnictví tendence, která nepočítá s domy o řadě bytů, aby byl zhodnocen investovaný kapitál, ale aby se nově a pohodlně bydlelo.¹⁷⁵ S tím, jak se prosazovala móda dovolené a prázdnin, rozšířilo se také bydlení v letních rezidencích, které bylo původně vyhrazeno pouze aristokracii. Moderní vily a rodinné domy na okrajích měst byly spíše výsadou buržoazie. Aristokracie o takový typ bydlení zájem neměla. Léto trávila na svých zámcích a sídlech a na zimu ve městě se hodil spíše palác v centru.¹⁷⁶

Zatímco v evropské architektuře se toto bydlení stávalo příznačným projevem postupující moderní civilizace a obrany před vlivy průmyslového prostředí, v Čechách se ideje moderního bydlení v rodinných domech spojovaly se vzpomínkami městského člověka na život na českém venkově. Ikonografie obrazů fasád domů sahá nejen do dobových neoromantických mýtů rajskeho života, ale čerpá i z folklórní a národní tematiky. Na štítech a zdech se objevují panovníci, svatý Václav a Karel IV., čeští i cizí světci, andělé i postavy lidových rituálů.¹⁷⁷ Tento vliv samozřejmě nemůžeme vyloučit ani v metropoli Uher, které měly rurální charakter mnohem výraznější než tomu bylo v Čechách. Svou roli tu také hrála touha po soukromí, po bližším vztahu k přírodě, která začínala na zahradě hned za okny. Důvody stěhování z center měst do zahradních předměstí se příliš nemění dodnes.

V obou městech se první vily objevují již v první polovině 19. století. Jedná se o poměrně velké rezidence sloužící bydlení pro velkoburžoazní podnikatelské kruhy. V Praze vznikalo více takový staveb kupříkladu na Vinohradech (nejznámější je zde asi Groebova vila) nebo na svazích Smíchova.

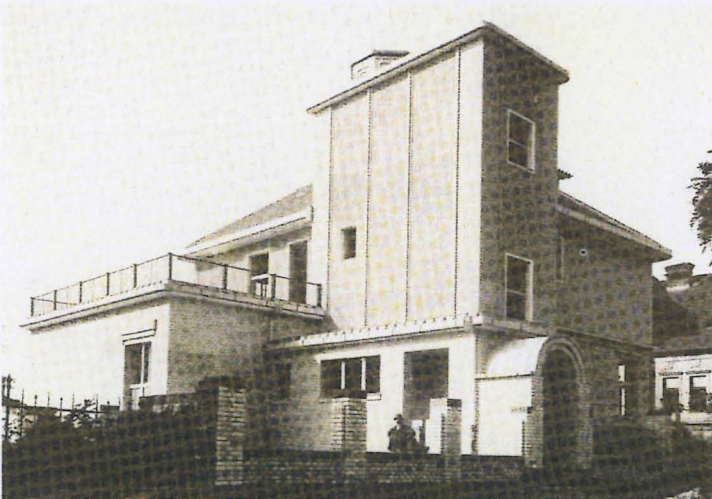
¹⁷⁵ Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s. 108

¹⁷⁶ Gábor, E. (1997) Villas in Budapest : from the compromise of 1867 to the beginning of World War II. Budapest: City Hall: s. 6

¹⁷⁷ Vlček, T. (1986) Praha 1900. Praha: Panorama: s. 108

Obrázek 34 - Byt vyšších
vrstev

Obrázek 35 - Kotěrova vlstní
vila na Vinohradech

Obrázek 36 - Vila
na Andrássyho
třídě

V Budapešti je dnes najdeme hlavně na budínských kopcích jako Sváb hegy, Zugliget a také ve čtvrti Krisztina. Větší rozvoj rodinného bydlení připadá spíše na konec devatenáctého století. V Praze se rodinné vily začaly stavět hlavně po roce 1870 nejvlivnějšími členy podnikatelské elity. Ke konci století si již velká část podnikatelů i příslušníků středních tříd mohla dovolit vlastní vilu. U středních vrstev to byl spíše rodinný dům menších rozměrů a skromnějšího vybavení.¹⁷⁸

Výstavba rodinných domů rozbíhající se zejména na přelomu 19. a 20. století zaplnila zbytky volné přírody kolem měst. Atraktivní byla zejména místa kopcovitého terénu, která skýtala lákavé pohledy na Prahu. Byly to hlavně kopce a svahy v okolí Smíchova, nazývané se podle původních usedlostí Malvazinky, Hřebenky či Santoška. Populárním místem vilové zástavby byl také Bubeneč, kde bylo v sousedství neorenesančních vil vystavěno několik výjimečných staveb: dům architekta Kouly, Suchardova vila projektovaná Kotěrou nebo dům podle návrhu Dušana Jurkoviče.¹⁷⁹ Podobné to bylo v Budapešti. Také tam byly přeměňovány vinice Budínských kopců na zahrady a luxusní rezidence.¹⁸⁰ Zároveň vznikaly vily a rodinné domy na peštské straně a to zejména v okolí Městského parku Városligetu a podél Andrássyho třídy. Také tam bylo postaveno několik pozoruhodných staveb.

Dispozice vil i rodinných domů byly dosti podobné. Centrálním prostorem vily byla hlavní hala obklopená nejrůznějšími studovny, kabinety, knihovny a salony z jejichž oken byl výhled do rozlehlých zahrad. Suterén byl užíván zejména jako technické zázemí domu. Zde měly své sídlo služby či domovník, probíhala zde příprava jídel, praní prádla apod. Naopak první patro bylo vyhrazeno soukromí rodiny. Nejčastěji tu tedy byly umístěny ložnice, šatny a koupelny.¹⁸¹

¹⁷⁸ Švácha, R. *The Architecture of New Prague 1895 – 1945*. London: The MIT Press: s.28

¹⁷⁹ Vlček, T. (1986) *Praha 1900*. Praha: Panorama: s. 108

¹⁸⁰ Hall, T. (1997) *Planning Europe's capital cities : aspects of nineteenth-century urban development*. London: E & FN Spon: s.253

¹⁸¹ Gábor, E. (1997) *Villas in Budapest : from the compromise of 1867 to the beginning of World War II*. Budapest: City Hall: s. 6

5.3 Shrnutí

Jak tedy vypadala sociální segregace našich dvou měst v 19. století? Potkávali se vůbec obyvatelé center a předměstí? Vyšší a nižší třídy? Musíme odpovědět, že určitě ano. V Budapešti to možná vypadalo tak, že odlišné sociální vrstvy od sebe byly poměrně jasně prostorově odděleny, vzhledem k tomu, že bohatší vrstvy se koncentrovaly hlavně ve vnitřním městě a ty chudší dále od něj. Ovšem mnoho domů mělo obyvatele z různě situovaných vrstev společnosti. Nemůžeme sice předpokládat, že v jednom domě bydleli velkopodnikatelé a zároveň jejich nejobyčejnější dělníci, ale určitá promíšenost zde existovala. Lidé z nižších a vyšších vrstev se potkávali také při procházkách v městských parcích, v divadlech či v některých kavárnách. V Budapešti, stejně jako v Praze ale platilo, že zvláště lidé s lepším postavením se jen málokdy dostali do oblastí obydlených nižšími vrstvami, do dělnických čtvrtí, pokoutních krčm a podobně.

V Praze zřejmě nebyla separace různých sociálních skupin tak výrazná. To bylo dáno do jisté míry tím, že v centru města po dlouhou dobu přežívala vysloveně chudinská čtvrť – bývalé židovské ghetto, jejímž obyvatelům se bylo obtížné ve vnitřním městě vyhnout. Stejně jako v Budapešti i v Praze nacházíme domy, ve kterých našlo ubytování obyvatelstvo různých sociálních statusů. Snad pouze žižkovské domy se nemohly chlubit „lepšími“ nájemníky. K izolaci žižkovského dělnictva přispívalo i drážní těleso oddělující Žižkov od středu města.

V Praze i Budapešti byla situace lidí z dělnických tříd, ale i z těch středních, složitá z hlediska bydlení. Nájem bytů byly v obou městech na vysoké úrovni a lidé si proto museli velice často vypomáhat tím, že přijímali do svých bytů další podnájemníky. V malých bytech se tak často tísnilo neuvěřitelné množství lidí. Přičemž byty častokrát sloužily také jako dílny či krámky. Ani bydlení vyšších vrstev nebylo ideální. Stavitelství té doby si spíše na komfort, praktičnost a příjemné bydlení potrpělo na vnější okázalost. Domy proto měly věže či portály se sousošími, ale postrádaly koupelny, tekoucí vodu či jen funkční řešení obytného prostoru.

Řešením, které mělo měšťany zbavit problematického bydlení, byly vily a rodinné domy nejčastěji mimo centrum města, v zahradních čtvrtích. Ty nabízely možnost individuálního uspořádání, které více vyhovovalo životním potřebám rodiny vlastníka. Stěhování se z center měst bylo zároveň odezvou na rychlou urbanizaci, která obírala obyvatele měst o blízkost přírody. Reakcí na to nebylo jen stěhování se do čtvrtí s alejemi a zahradami, ale také zakládání parků poblíž center měst i na jeho okrajích, které sloužily všem vrstvám společnosti k odpočinku. Parky se staly součástí všech měst devatenáctého století a Budapešť ani Praha nebyly výjimkou. Zelené plochy byly vhodné k nedělním výletům a vycházkám. Odpočinek nacházeli obyvatelé měst také v nově budovaných plovárnách. V Praze se museli lidé většinou spoléhat pouze na koupání ve Vltavě, Budapešťané měli výhodu v tom, že ve městě vyvěrá několik horkých léčivých pramenů, které daly vzniknout lázním přímo v hlavním městě.

Budapešť měla i další výhody, kterých se Praze nedostávalo. Od roku 1867 se jednalo o hlavní město Uherské části monarchie a mohlo proto počítat s mnohem většími finančními zdroji nejen na infrastrukturu města, ale také na jeho kulturní a společenský rozvoj. Vzniká zde celá řada budov, které dávají centru Budapešti ráz evropské metropole, ať už jedná o divadla, školy, banky, hotely či budovy státních úřadů. Staví se také mnoho pomníků a monumentů, které posilují sebevědomí maďarského národa. O těch si ale více řekneme v následující kapitole.

6. Národní hnutí v prostoru

Devatenácté století bylo nejen stoletím rozvoje měst, ale také národních idejí a národů samotných. Procesy urbanizace, modernizace, industrializace a rozmachu národních hnutí spolu vzájemně souvisí a podmiňují se navzájem. Jejich působením docházelo k revoluční transformaci ekonomiky a také k politickým i společenským změnám. Duchovní život národů střední Evropy byl v této době pod vlivem myšlenek romantismu a francouzské revoluce, které byly zabarveny vlastní tradicí a národním světovým názorem, čímž se přizpůsobily danému národnímu prostředí. To vypadalo v zemích svatoštěpánské a svatováclavské koruny odlišně. Podívejme se alespoň lehce na podstatné rysy českého a maďarského národního hnutí, které mají význam také pro studium měst.

Jedním z hlavních cílů národního hnutí v Uhrách bylo zachování národní identity, která byla v zemi obydlené Němci a Nemaďary, považována za ohroženou. Hlavní roli v politice uchování identity hrál jazyk. Maďarština se stala symbolem celého národa. Byli to především uherští magnáti, kteří se zasazovali o každodenní užívání maďarštiny ve všech oblastech života. Péči o jazyk a literaturu podporovalo Národní muzeum (1802), Akademie věd (1825) či Národní divadlo (1838). Na založení těchto institucí stejně jako na vzestupu celého národního hnutí se významnou měrou podílela šlechtická rodina Széchényiů.

Mezi maďarskou elitou převládl názor o budoucnosti Maďarů vyslovený Johannem Gottfriedem Herderem. Ten předpokládal, že maďarský element bude pohlcen Slovy, Germány a Romány. Tato myšlenka měla traumatizující vliv na sebevědomí národa. Řešením situace se mělo stát pomadžaršování ostatních etnik a tím získání majority v Uherském království. O tom, že situaci vnímaly elity vážně, svědčí i katastrofická vize maďarského liberálního deníku: „Nepodaří-li se nám změnit běh událostí a sjednotit zem

maďarizací, dříve či později náš národ pohltí germánský nebo slovanský živel a dokonce naše jméno upadne v zapomnění.“¹⁸²

Od maďarizace, kterou předpokládal Széchényi a která byla chápána jako dobrovolný evoluční proces asimilace do vyšší kultury prostřednictvím „duchovní supremace“, se nakonec přešlo spíše k maďarizaci povinné tak, jak ji předpokládal Kossuth. V politické kultuře Uherska se můžeme setkat s oběma fenomény - maďarizací i asimilací. Asimilace byla spojována s procesem židovské emancipace a liberální ambicí nahradit šlechtické „Natio hungarica“ politickým národem občanů moderního typu. To označovalo specifickou politickou doktrínu spojenou s procesem vytváření národního státu a s tendencí nucené integrace do politické definice národa. Užívání termínu maďarizace odkazovalo k různým praktikám, jako byla podpora vzdělávání v maďarském jazyce a vládní regulace vnitřních sociálních a ekonomických záležitostí nemaďarských národů. Byl to národní a kulturní program, který zdůrazňoval existenci jediné verze národní identity – a to té maďarské. Cílem těchto procesů byla politická hegemonie.¹⁸³

Jasně to vyjádřil premiér István Tisza pro sedmihradské publikum: „Nejdříve ze všeho musí naši nemaďarští občané vzít na vědomí, že patří do národního státu a stát to není konglomerát lidí různých ras, ale stát získaný a vytvořený jedním národem.“¹⁸⁴ Silný maďarský národ vyžadoval jednotný národní stát. Stát a národ měly být jedním. Maďaři se považovali za národ v Uhrách nadřazený všem ostatním z hlediska kultury a vzdělanosti a chápali jako svou povinnost vést a ukazovat cestu ostatním národům. To do jisté míry vyplývalo i z jejich pohledu na vlastní minulost. Už Széchényi roku 1848 ve svém pamfletu „*Kelet nép*“ zdůrazňoval roli Maďarů jako Východního národa. Jejich morální povinností bylo předávat toto východní dědictví dalším národům Evropy, zejména těm v Habsburské monarchii. Na přelomu 19. a 20. století myšlenka Maďarska jako spojení mezi Evropou a Orientem nabírala na síle a projevovala se také v kulturní oblasti. Z původního pocitu, že maďarský

¹⁸² Wandycz, P.S. (1998) Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody. Praha: Academia: s. 136

¹⁸³ Turda, M.: The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880 – 1918: s.79

¹⁸⁴ Citováno podle Turda, M.: The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880 – 1918: s.80

národ je na vyhnutí, se během několika desítek let stal pocit výjimečnosti, nadřazenosti a jedinečnosti mezi ostatními národy Evropy, která je opravňovala k získání výsostného postavení mezi ostatními národy Uherska.

Národní hnutí v Čechách mělo poněkud mírnější povahu. Jak uvádí Joseph Zacek, mezi faktory, které se s českým nacionalismem 19. století obvykle nepojí, patří: kulturní arogance a intolerance, neliberální domácí vláda, militarismus a imperialismus směrem do zahraničí.¹⁸⁵ Neslyšíme zde slova o exilu, ozbrojeném odporu, slavných vítězstvích, žádné náznaky velké mise, žádní slavní rebelové.¹⁸⁶ Žádné národní hnutí ovšem nemůže být zcela „mírumilovné“, vždy je třeba zachovat určitou míru bojovnosti, která dokáže mobilizovat masy. V českém prostředí se jednalo hlavně o stále ostřejší ohraničování se vůči německému. Tak se postupně vymezoval vztah „my“ a „oni“, Češi a Němci.

V Českých zemích nepřátelství mezi českým a německým etnikem začalo narůstat až po roce 1848. Do té doby v národním hnutí převládala spíše celozemská orientace, která do jisté míry potlačovala česko – německý antagonismus. Uvědomování si vlastní národnosti začalo dříve mezi českými obyvateli království. Členové německých středních a vyšších vrstev začali teprve během revoluce 1848 vytvářít německou identitu na úrovni té české. Během období neoabsolutismu neiniciovala žádná skupina s německou identitou podněty k vytvoření společenského života srovnatelného s tím, který již dříve vytvářeli Češi. Po ekonomické krizi roku 1857 zesílila polarizace mezi německy hovořícími elitami a nižšími českými vrstvami. Další štěpení se vyostřilo po roce 1861, kdy Češi ovládli pražskou radnici. Po té se v Praze český a německý veřejný život rozdělily. Dřívější štěpení a liberálně – konzervativní spory byly nahrazeny těmi česko – německými.¹⁸⁷ V posledních desetiletích 19. století nabral český živel na síle a postupně získal majoritní postavení ve městě, zejména z hlediska početního. Ekonomické postavení,

¹⁸⁵ Zacek, J.F. (1969) Nationalism in Czechoslovakia. in: Sugar, Lederer: Nationalism in Eastern Europe. Seattle : University of Washington Press. s.166 – 206: s.169

¹⁸⁶ Niederhauser, E. (1976) The Rise of Nationality in Eastern Europe. Budapest: Corvina Kiadó: s.181

¹⁸⁷ Cohen, G.B. (1981) The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861 – 1914. Princeton, N.J.: Princeton University Press: s.30 - 46

kteřé zaujímala německá menšina, bylo ovšem stále silné a významné, její politický vliv však postupně slábl a upadal.

Na rozdíl od situace v Uhrách nemohlo být české národní obrození prováděno shora za výrazného přispívání šlechty a velkoburžoazie, protože ty byly ve své většině německého původu. Národní aspirace musely být prosazovány zdola, středními vrstvami intelektuálů, měšťanů či podnikatelů. Ještě další aspekt byl odlišný v českém a uherském prostředí. Jednalo se o existenci určité širší národnosti, kterou se národní hnutí zaštiřovalo a odkazovalo na ni. Mařarský odkaz k dávným východním národům je z tohoto hlediska poněkud vzdálen realitě. Čeští obrozenci se naproti tomu mohli odkazovat k celému Slovanstvu, což byla skupina početná a reálně existující. Vědomí příslušnosti k velké a slavné rodině Slovanů povzbuzovalo na duchu Čechy, kteří měli komplexy malého, nevýznamného a zaostalého národa.¹⁸⁸

Postupy, které propagátoři národní myšlenky využívali, byly velice podobné ve všech zemích. V první řadě to byl jazyk a literatura jím šířená. Prvním stupněm se stalo rozšíření národního jazyka mezi odlišnými vrstvami společnosti, mohlo tak dojít k efektivnější komunikaci. To byla pouze nutná podmínka. Bylo třeba lidi probudit. Mezi všemi uměními to byla literatura - poezie, próza a drama, které jako první převzaly roli buditelů národa. Noviny, romány, básně i dramata v národním jazyce se postavily jasně na stranu národních aspirací a snažily se podnítit v lidech národní cítění, lásku k vlasti a národu a identifikaci s ním. Moc a síla těchto druhů umění byla samozřejmě největší. Ale také ostatní oblasti umění se snažily o propagaci národní myšlenky, ačkoliv jejich působení bylo omezenější.¹⁸⁹

Kromě literatury to byla zejména hudba, která pomáhala roznášet národní cítění mezi lidmi. Zvláště některé písně se staly přímo národními symboly, hymnami. Postavení hudby v rámci národního obrození bylo komplikováno dvěma faktory. Její dosah nebyl tak silný jako u psaného slova. Pouze hudba doprovázená textem mohla plnit roli média. Význam

¹⁸⁸ Wandycz, P.S. (1998) Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody. Praha: Academia: s. 142

¹⁸⁹ Niederhauser, E. (1976) The Rise of Nationality in Eastern Europe. Budapest: Corvina Kiadó: s.53 - 65

orchestrální hudby pro národní hnutí byl skrovný. Druhým problémem bylo, že hudba je jako žánr nákladnější. Je třeba orchestrů, zpěváků a taktéž její autoři potřebují určité vzdělání. Ve výhodě tudíž byly ty národy, které měly vlastní vyšší vrstvy, které mohly disponovat orchestry či prostředky na ně.

Omezení týkající se výtvarných umění či architektury byla ještě větší. Umělec se musel vyrovnávat se vzory a formami, které platily v evropském umění a které nemohl zcela opomíjet. Další komplikací byla vysoká cena architektonických děl, která byla příliš nákladná i pro bohatou aristokracii a většinou musela být budována alespoň za přispění státní moci. I relativně „nejlevnější“ socha již patří k „drahým uměním“. Zbudování památníků, které by měly posílit národní pocity, tudíž nebylo jednoduché.¹⁹⁰ Někteří umělci se přesto snažili překonat tyto zábrany a vytvářet architekturu v národním duchu či velkolepé stavby národních institucí, které by vyjadřovaly kulturní či ekonomickou úroveň vlastního etnika. Zároveň vznikalo množství památníků, které obvykle zobrazovaly hrdinnou minulost národa.

Architektura a umění ve veřejném prostoru má odlišné charakteristiky z hlediska působení ve prospěch národní věci než kupříkladu literatura. Její vliv ale rozhodně není marginální. Právě architektura je typem umění, které na člověka působí a obklopuje jej téměř nepřetržitě. I ten, kdo neumí číst a literatura se k němu tudíž nedostane, může být osloven architekturou, kterou vidí každý den na ulici. Její vliv tak může být do jisté míry podvědomý a nepřímý. Zároveň se může jednat o druh propagace, která je zaměřena i na návštěvníky či občany jiných států. Tito se obvykle o umění cizího národa zvláště nezajímají, málokdo čte poezii národa země, do níž cestuje, ale téměř nikdo se nezapomene podívat na významné stavby či pomníky tamních velikánů.

Pomníky, stavby, ale i pojmenování ulic vytváří určitou symboliku prostoru, která působí na národní identitu lidí v nich, probouzí jejich národní vědomí. Lojalita k národu je mimo jiné kultivována pomocí určitých mýtů míst a prostorů. Národní identity jsou často definovány legendami a krajinou,

¹⁹⁰ Niederhauser, E. (1976) *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Budapest: Corvina
Kiadó: s.66 - 71

příběhy ze zlatých časů, přetrvávajícími tradicemi, heroickými činy a dramatickými osudy, které jsou vepsány do míst a prostorů. Tato místa se později stávají ohnisky turistického ruchu. Můžeme je proto považovat za jádro toho, co je podstatné pro národní symboliku.¹⁹¹

I když mýty a příběhy opředené kolem určitých míst nemusí mít žádný reálný základ nebo jejich původ může být obestřen dosti silnou mlhou tajemství, obvykle mají reálné důsledky v tom, jak je lidé chápou. Mýtus bychom z tohoto pohledu mohli definovat jako „soubor příběhů o určitém místě, příběhů jejichž původ a charakter je jen obtížně vypátratelný, které se ale značně rozšířily a jsou přijímány jako alespoň částečně pravdivé. Tyto legendy nevyhnutelně vytvářejí stereotypy o určitém místě či oblastech tím, že jsou zdůrazňovány některé jejich charakteristiky ve prospěch ostatních.“¹⁹² Dané mýty jsou nám potřebné k tomu, aby nám pomohly dávat smysl okolnímu světu a našemu místu v něm. Skrze ně vnímáme realitu a ovlivňují tak naše chování.

Z hlediska našeho výzkumu mají mýty dvě důležité funkce. Ovlivňují totiž způsob, jakým se lidé chovají, jaké vztahy mají ve svém každodenním prostředí i jaké vyznávají hodnoty. Další funkce mýtů se týká výzkumu osob a skupin, které se k daným mýtům hlásí, vyznávají a šíří je. Analýza takových mýtů nám může totiž nabídnout cenné svědectví o charakteristikách skupiny, jíž se mýty týkají. Zároveň můžeme díky mýtům sledovat, jak se jednotlivé národnostní skupiny vyhraňují vůči sobě navzájem. Dominantní skupina si obvykle zabírá nejvýznamnější prostor, který se snaží identifikovat se svou ideologií a naopak vytlačit ideje, historie a hodnoty ostatních skupin.¹⁹³

Podíváme-li se na města prizmatem národních příběhů a symbolů, které jsou do nich vepsány a které měly vliv na prosazování národních myšlenek, můžeme svou pozornost zaměřit několika směry. To, co hraje zřejmě nejdůležitější roli, jsou historické příběhy a mýty o dávných událostech národního významu, které se odehrály v určitém prostoru ve městech. Tyto

¹⁹¹ Holloway, L. (2001) *People and Place. The Extraordinary Geographies of Everyday Life.* Harlow, England: Prentice Hall: s.100 - 103

¹⁹² Holloway, L. (2001) *People and Place.*: s.117

¹⁹³ Holloway, L. (2001) *People and Place.*: s.178

místa jsou pak nerozlučně spjata s danou událostí a je možné jich využívat i pro účely národního hnutí, neboť je v nich jednodušší rozněcovat emoce mas. Další prvkem, který může působit na národní city ve městě, jsou pomníky zbudované ke slávě národa a jeho představitelů. Jejich tématem jsou obvykle postavy z dějin národa, které jsou v daném okamžiku vnímány jako významné pro národ. Vznikají tak památníky k počtě panovníků,¹⁹⁴ umělců, vzdělavců, ale i pomníky slavných (či naopak neslavných, osudových) bitev nebo monumenty odkazující k velkolepým událostem národní historie. Pro národní mýty ve městě jsou také důležité budovy, jejich architektura, instituce, které v nich sídlí. To vše ukazuje na úroveň daného etnika a jeho kultury, což může mít vliv na sebevědomí celého národa i na jeho obraz v očích ostatních.

Podívejme se nyní postupně na tyto aspekty, které ukazují na působení národa, jeho mýtů, aspirací, tužeb v městském prostoru. Nejdříve se pokusíme načrtnout, kde se v Praze a Budapešti nacházela v 19. století místa významná pro národní historii. S tím se pojí i výskyt nově stavěných pomníků, které dotvářely prostor a dávaly mu specifický ideový náboj. Poté se zaměříme na budovy, ve kterých sídlily instituce národního významu a kterým tudíž v jejich architektuře a výzdobě nechyběly národní motivy. Z nich se stávaly ohniska národního života a zaujaly tak v prostoru města zvláštní, výsostné postavení. Národní hnutí se nevyjadřovalo pouze skrze významné budovy, ale také skrze specifický architektonický styl, který se dal použít u jakýchkoliv staveb. Nový národní styl měl zobrazovat osobitou kulturu daného národa.

6.1 Historicky významné prostory

V každém městě a u měst hlavních to platí ještě více, existují určité prostory a místa, které v sobě nesou historickou tradici, jsou opředené mýty, příběhy a vyprávěními, která se předávají z generace na generaci. Postupně se stávají významnými a významné události se v nich samy kupí a vytvářejí další

¹⁹⁴ Ty ovšem nemusí mít vždy vyloženě národní symboliku, často jsou budovány přímo státní mocí k posílení vlastní autority.

Obrázek 37 - Náměstí hrdinů s památníkem

Obrázek 38 -
Sochy sedmi
vůdců
maďarských
kmenů na
památníku
Milenia

Obrázek 39 - Wiehlův dům v národním stylu na
Václavském náměstí

vrstvy historické tradice v daném místě. V devatenáctém století dostaly mýty opředené kolem určitých míst národní nádech. Prostor, který byl dříve významný především z hlediska země a její historie, byl zčásti nově definován a stal se významným pro nově se rodící národ. V Praze je příkladem takového místa Staroměstské náměstí, v kterém se protínají rozličné tradice, historické mýty a symboly. V Budapešti bychom podobný prostor mohli najít v oblasti Náměstí hrdinů na konci Andrásyho třídy. V obou městech existuje samozřejmě více míst, která jsou z hlediska národních mýtů významná, ale v této kapitole se pokusíme zaměřit pouze na tyto dva prostory.

Náměstí hrdinů v blízkosti Městského parku je prostorem poměrně novým, který vznikl až na konci devatenáctého století při příležitosti oslav tisíciletého výročí příchodu Maďarů do Karpatské kotliny. Historické tradice byly v Uhrách spjaty spíše s Budínským hradem než s mladou Peští. Nové politické i ekonomické centrum města však bylo v Pešti, ovšem bez tradic. To se mělo změnit. Maďarská vláda využila příležitosti milénia ke konstrukci národní a historické ideologie stejně jako ke konstrukci prostoru. Původní návrh vystavět pomník na budínské straně nebyl schválen. Navrhované umístění na Gellértově hoře nad městem nebylo vhodné vzhledem k již stojící budově Citadely. Právě z této pevnosti byla potlačena revoluce roku 1848 a pro Maďary tak Gellértova hora symbolizovala útlak a pokoření. Varianta, která předpokládala zboření celé Citadely a postavení nového památníku, byla příliš nákladná. Konečné rozhodnutí znamenalo postavení památníku příchodu Maďarů na rozhraní pešťské strany města a městského parku. Zároveň tak byla zakončena monumentálním způsobem výstavní Andrásyho třída.

Mohutný pomník měl být zbudován k tisíciletému výročí příchodu Maďarů do nové vlasti. Nebylo ovšem jasné, na který rok ono výročí připadá. Podle vyjádření historiků maďarské kmeny dorazily mezi lety 882 a 900. O přesném datu měli rozhodnout politici. Ti se nejdříve usnesli na roku 895, ale vzhledem k časové tísní s přípravou oslav bylo výročí přesunuto o rok později. Mnohé stavby plánované právě k tomuto datu nakonec nebyly dokončeny ani v prodloužené lhůtě. Tak tomu bylo se stavbou parlamentu i pomníku, který

byl nakonec dokončen až o třicet pět let později a stal se nejnákladnějším uměleckým dílem v uherské historii.

Projektantem památníku byl architekt Albert Schickedanz a sochy stvořil György Zala. Památník je tvořen dvěma částmi. Jednou z nich je jezdecké sousoší sedmi vůdců maďarských kmenů včele s legendárním Arpádem. Sedm postav na koních se nachází u paty 36 metrů vysokého sloupu, na jehož vrcholu stojí anděl. Součástí monumentu jsou také dvě čtvrtkruhové kolonády, na kterých jsou umístěny sochy velikánů uherské historie a výjevy zobrazující důležité události. Na kolonádě jsou umístěny i sochy zobrazující obecné motivy. Jednalo se o válečný vůz a vůz míru a dále alegorie Prosperity a Práce a na druhé kolonádě sochy Vědění a Slávy. Ty měly vyjadřovat obecné hodnoty měšťanské společnosti a také ctění pomníkových tradic.

Na vrcholu sloupu stojící archanděl Gabriel symbolizoval vítězství a díky svatoštěpánské koruně a apoštolskému kříži v rukách získal i národní znaky. Koruna symbolizovala uherskou státnost a kříž zase neoddělitelnost Uher a křesťanské víry. Hlavní význam má ovšem kolonáda a sochy a reliéfy na ní. Na pomníku je celkem umístěno 14 soch a každá z nich má pod sebou reliéf. Reliéfy ve většině případů vypovídají o událostech ze života osobností, jejichž postavy jsou nad nimi, ale existují i reliéfy, které odkazují k jiným osobnostem než k těm, které jsou na kolonádě. V průběhu dvacátého století došlo k mnoha změnám v obsazení kolonády a dnes tam již nenajdeme postavy, které byly na pomníku původně.¹⁹⁵

Na konci devatenáctého století bylo rozhodnuto na pomník umístit pouze uherské panovníky, kteří vykonali velké činy ve prospěch země a národa. Koncepce pomníku je velice promyšlená a vhodně zobrazuje události a osoby, které mají být připomínány a naopak taktně mlčí o osobách, které s k uherskému lidu nezachovaly dobře. Na originálním pomníku tedy stáli tito panovníci a panovnice: Svatý Štěpán, Svatý Ladislav, Koloman, Ondřej II., Béla IV., Karel Robert, Ludvík Veliký, Jan Hunyádi, Matyáš Korvín, Ferdinand I.,

¹⁹⁵ V současné době jsou na pomníku sochy těchto osobností: Svatý Štěpán, Svatý Ladislav, Koloman, Ondřej II., Béla IV., Karel Robert, Ludvík Veliký, Jan Hunyadi, Matyáš Korvín, István Bocskay, Gabriel Bethlen, Imre Thököly, František II. Rákóczi, Lajos Kossuth.

Karel VI., Marie Terezie, Leopold II. a František Josef. Chybí kupříkladu Josef II., který neuznal Uhrám jejich dávnou konstituci a místo něj se objevuje nepřilíš významný Leopold II., který ale konstituci schválil.

Podobně je to s reliéfy umístěnými pod sochami, které nabízejí více prostoru pro prezentaci národní historie a charakteru - ovšem z hlediska dobové politické situace. Na reliéfních obrazech najdeme Svatého Ladislava jako ochránce žen a slabých či Matyáše Korvína v kruhu vzdělanců. Ostatní výjevy mají spíše politický či vojenský charakter. Najdeme zde Kolomana připojujícího Chorvatsko a Dalmácii, Ondřeje II. na křižáckých taženích či Bélu IV. pozvedajícího zemi z popela po mongolské invazi. Jeden z reliéfů zobrazuje Ladislava IV. při bitvě na Moravském poli, ve které pomáhal Habsburkům proti Přemyslu Otakaru II. Uherská vláda chtěla dát tímto výjevem najevo vzájemnou závislost Habsburků a Uherského státu a také to, že Habsburkové vděčí za své šestisetleté panování ve střední Evropě právě uherské pomoci v rozhodující bitvě. Obrazy zachycující boj s Turky zase symbolizují pomoc celé Evropě od pohanského nebezpečí. Pod sochou Karla VI. najdeme bitvu u Zenty, ve které Evžen Savojský zvítězil na Turky, ačkoliv se tato bitva odehrála roku 1697 za vlády Leopolda I. Za vlády téhož panovníka ovšem došlo i k Rákocziho povstání a vzhledem k tomu, že na památníku nemohla být umístěna socha uherského hrdiny, neměl tam být ani císař. Na dalších reliéfech vidíme pomoc Uhrů Marii Terezii či korunovaci Františka Josefa.¹⁹⁶

Tisícileté výročí příchodu Maďarů nebylo pouhou záminkou k oslavě, ale skvělou příležitostí pro vládu, jak vytvořit jedinečnou prezentaci národa a jeho charakteru. Vznikla tak určitá verze historie se svými hrdiny a padouchy. Vše mělo působit harmonicky a celistvě. Státnost a její dějiny měly být prezentovány jako jednotný celek bez vad. Současný stav měl být prezentován jako jediný možný, vytvářející smysl pro kontinuitu a neotřesitelnou stabilitu národní verze historie. Monument milénia je jedinečnou kombinací národního charakteru a politiky začleněné do historie. Ukazuje Maďary jako skvělé bojovníky, kavalíry, sebejisté a schopné dosáhnout velkých činů. Bojovali

¹⁹⁶ Gerő, A. (1990) *Heroes' Square Budapest: Hungary's History in Stone and Bronze*. Budapest: Corvina: s. 6 - 18

hrdinně za sebe i ostatní, byli připraveni se obětovat pro svá práva, byli to lidumilové otevření evropské kultury a vzdělanosti.

V prostoru kolem památníku vznikly na začátku století ještě dvě velkolepé budovy muzeí – Palác umění a Muzeum výtvarných umění. Celkově tak vznikl nový monumentální prostor v rámci peštské strany města. Zde bylo možné se dívat na uherskou historii jako na kontinuální příběh s dramatickým začátkem a dobrým koncem. Sedm mužů na koních se proměnilo v sochy prosperity, slávy či vzdělanosti. Z divokých stepních bojovníků se stal civilizovaný národ, kterému Evropa vděčí za pomoc od turecké hrozby nebo Habsburkové za svou moc. Příběh, který se skrývá v památníku je spíše příběhem maďarského národa než uherského státu. Ostatní uherské národy jsou zde v roli podrobených či nejsou zobrazovány vůbec. Moderní, nově postavená Pešť potřebovala získat prostor opředený mýty a příběhy, ve kterém by byly koncentrovány nejrůznější symboly. To se povedlo a Náměstí Hrdinů se stalo pro další léta místem národních oslav, demonstrací a shromáždění. Konaly se zde kupříkladu pohřby maďarských velikánů – malíře Mihálye Munkácsyho či Lájoše Kossutha.¹⁹⁷ V průběhu dvacátého století se Náměstí Hrdinů stalo svědkem mnoha dalších událostí pohnuté maďarské historie.

V Praze byla situace odlišná vzhledem k tomu, že i v centru města existovaly prostory, které v sobě koncentrovaly celou historii země a národa. Snad z tohoto důvodu nebyla potřeba stavět tak obrovské památníky zobrazující celé dějiny národa. Dalším důvodem bylo nepochybně i to, že se Praze jako provinčnímu městu nedostávalo financí na tak monstrózní projekty. Postupem času se v Praze vytvořily dva hlavní prostory, které mohly stejně jako náměstí Hrdinů sloužit velkým shromážděním, která později vešla do historie. Jedním z nich bylo náměstí Staroměstské a druhým náměstí Václavské. Zde se zaměříme hlavně na náměstí Staroměstské, které je symboly

¹⁹⁷ Lukacs, J. (1988) *Budapest 1900: a Historical Portrait of a City and its Culture*. New York: Weidenfeld and Nicolson

a mýty protkáno přeci jen více než Václavské náměstí, které se jako reprezentativní prostor ustavuje později.

Staroměstské náměstí stačilo být během své minulosti svědkem mnohých událostí, které se vepsaly do historie národa. Postupně se tak stalo místem, ve kterém byly navrženy nejrůznější příběhy a události českých dějin a historie země je zde zaznamenána téměř jako v knize. Již v 11. století se zde nacházelo tržiště s pravidelnými i výročními trhy. Po obvodu tržiště vyrůstaly románské a raně gotické domy s dvorci a prostor tak pozvolna dostával podobu náměstí. V této době se mu začalo říkat "Velký rynek". Ve 14. století se k obchodnímu významu náměstí připojil význam politický, protože v roce 1338 povolil Jan Lucemburský staroměstským měšťanům, aby si v patricijském domě Wolflina od Kamene zřídili radnici. O něco později byl vybudován hlavní staroměstský chrám Panny Marie před Týnem. Tyto stavby podtrhly význam prostoru, který se tak stal nejen ekonomickým, ale i politickým centrem života Starého Města pražského. Za velké slávy tudy projížděly královské korunovační průvody k Hradu. Prvním českým králem, který tudy projel, byl roku 1311 Jan Lucemburský s Eliškou Přemyslovnou.

Náměstí se stalo svědkem i tragických událostí, které zvláště podtrhly jeho symbolický význam pro dějiny země. V roce 1422 se náměstí stalo dějištěm bouří po popravě vůdce pražské chudiny Jana Želivského, který byl sťat u studny na radničním dvoře. Po porážce husitské revoluce zde byl roku 1458 zvolen Jiří z Poděbrad českým králem. Jedna z největších tragických událostí a symbol katastrofální bělohorské porážky se odehrála před radnicí 21. června 1621. Bylo zde popraveno 27 předních účastníků českého stavovského odboje proti Habsburkům. Na jejich památku je v chodníku při Staroměstské radnici vyznačeno 27 křížů, symboly mečů a trnové koruny. Poprvé tu bylo místo poprav v dlažbě vyznačeno v roce 1904 při příležitosti výměny dláždění na celém náměstí.

Dále se zde pořádaly korunovační hostiny a rytířské turnaje. Od roku 1591 stávala v severní části náměstí slavná Krocínova kašna. V roce 1650 zde byl jako poděkování za osvobození Prahy od Švédů vztyčen ke cti Panny Marie Neposkvrněné Mariánský sloup, dílo Jana Jiřího Bendla. Byl to druhý

nejstarší sloup v Evropě po Mnichově a stál zde do roku 1918, kdy byl stržen. Téměř čtrnáctimetrový pískovcový sloup nesl dvoumetrovou pozlacenou mariánskou sochu na vrcholu a čtyři skupiny andělů zápasících s nečistými silami zla v rozích kamenného zábradlí. V první polovině 19. st. změnila podobu náměstí výstavba nové radnice v novogotickém slohu, tzv. Sprengerovo křídlo.

Velký dopad měla rovněž asanace v 90. letech 19. st., kdy došlo ke zbourání domů v severní části náměstí a ke vzniku zcela nové ulice Mikulášské s průhledem na Letnou, od roku 1926 známé jako Pařížská třída. Před asanací bylo místo zastavěno domy. Také před kostelem sv. Mikuláše stával již od středověku Krennův¹⁹⁸ dům, který zakrýval pohled na kostel. Zbourán byl až v roce 1901 při asanaci. Tehdy došlo k proražení Pařížské třídy, což uvolnilo pohled na chrám sv. Mikuláše a otevřelo náměstí do prostoru. V roce 1915, k 500. výročí upálení Mistra Jana Husa v Kostnici, byl na náměstí osazen pomník od Ladislava Šalouna, který se stal po zbourání kašny (roku 1862) a Mariánského sloupu jedinou výraznou dominantou plochy náměstí.

Náměstí bylo již před zbudováním pomníku Jana Husa nabitě symboly i událostmi českých dějin. Husův pomník k již přítomným přidal další. Na pomníku kromě Šalouna spolupracoval architekt Antonín Pfeiffer a kovolitecké práce provedla brandýská firma Srpek. S návrhem na vybudování monumentu přišel Vojta Náprstek, který byl předsedou příslušného spolku, který na pomník uspořádal sbírku. Dílo z kamene a bronzu patří k nejvýznamnějším secesně symbolistním pracím českého monumentálního sochařství. Dominantní je postava mučedníka Husa nad dohořívající hranicí, hledícího k hlavnímu husitskému chrámu Panny Marie před Týnem. Dále jsou zobrazeny skupiny lidu, bojovníků s pavézou a cepem a naproti stojí skupina pokořených lidí, představujících exulanty v době pobělohorského útlaku. Až po první světové válce byly doplněny nápisy po obvodu pomníku.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Taktéž Křenův či Chřenovský.

¹⁹⁹ Nápisy na pomníku: Milujte se, pravdy každému přejte (z čelní strany); Živ buď, národe posvěcený v Bohu, neumírej (zleva); Věřím, že po přejití bouří hněvu vlada věcí Tvých k Tobě se zase navrátí, ó lide český (zprava); Kdož jsú boží bojovníci a zákona jeho (vzadu).

Obrázek 40 - Staroměstské náměstí, Jan Hus hledící k Týnskému chrámu

Obrázek 41 - Mariánský sloup před Týnským chrámem

Obrázek 42 – Glorifikace Hungárie v budově parlamentu, s Petőfim, Szechényim a znaky korunních zemí

Staroměstské náměstí se stalo před první světovou válkou prostorem, který odrážel komplikovanou cestu českého národa dějinami. Samotné stáří náměstí ukazovalo na dlouhou historii Prahy i české země. Zároveň se zde zračila i politická vyspělost pražského měšťanstva, které zde již od roku 1338 mělo radnici, později vyzdobenou orlojem – dílem šikovných českých rukou. Proti radnici stojící monumentální chrám Panny Marie před Týnem ukazoval sílu křesťanského náboženství v Praze a zároveň odkazoval k jedinečné husitské tradici. Vzhledem k tomu, že na náměstí byli popraveni někteří představitelé husitství,²⁰⁰ stal se celý prostor jakýmsi památníkem tohoto náboženského hnutí. Byla zde přítomná atmosféra a pocit křivdy, pokoření či neporozumění ze strany ostatní Evropy. K tomu ovšem nejvíce přispěla poprava 27 českých pánů po Bílé Hoře, která na začátku dvacátého století taktéž dostala svůj pomník alespoň na dlažbě náměstí. Negativní emoce přítomné v prostoru se koncentrovaly do Mariánského sloupu, který začal být brzy vykládán jako symbol habsburského útlaku a protireformace.

Pomník Jana Husa měl být protiváhou katolickému Mariánskému sloupu a to jak svou formou – vertikální sloup oproti horizontálnímu Husovi – tak svou ideou. V Husově pomníku jsou zakomponovány prvky, které se na náměstí již předtím objevily – Hus jako symbol silné myšlenky a boje za pravdu a správnou věc; husitští bojovníci vedle něj jako symbol síly, odvahy a boje a nakonec exulanti jako znak těžkého osudu národa, který byl zbaven své elity. Nový a před válkou konečný rozměr dala náměstí asanace, která z něj udělala monumentální prostor, ve kterém se snoubila středověká historie s moderními principy urbanismu devatenáctého století. Pařížská třída ukazovala, že i přes nepřízeň dějin se Praha, či český národ obecně, dokázala pozdvihnout k formátu evropských velkoměst. Tím, že si české národní hnutí obsadilo tento privilegovaný prostor, z něj zároveň vytlačilo německý prvek. Takže ačkoliv v blízkosti náměstí sídlili většinou Němci, získal nejvýznamnější pražský prostor český ráz, alespoň co se symbolů týče.

²⁰⁰ Dlouhou dobu se tradovalo, že na Staroměstském náměstí byl kromě Jana Želivského popraven i Jan Roháč z Dubé se svými druhy. Doopravdy byl oběšen na Šibeničním vrchu za Prahou roku 1437.

Praha i Budapešť se mohly před první světovou válkou pochlubit (téměř hotovými) monumentálními městskými prostory, které reprezentovaly národ a jeho historii. V uherském případě je ve větší míře přítomen prvek konstruování národních dějin jako jediného kontinuálního příběhu, ve kterém do sebe všechny události zapadají jako stavebnice. Maďarský národ v hlavní roli působí dojem statečného a neohroženého ochránce Evropy, jakýsi partner Habsburků v dějinách. Tím, že byl vytvořen tento velkolepý památník, vznikl prostor pro národní shromáždění, oslavy, demonstrace. Na náměstí hrdinů se tak ve dvacátém století odehrálo několik významných událostí, které dotvořily náměstí jako jedinečný prostor v dějinách, se kterým jsou spojeny historické příběhy a události. V Praze se tímto způsobem tvořil prostor Staroměstského náměstí několik staletí a na začátku dvacátého století byl dokončen postavením Husova pomníku. Na něm bylo taktéž přítomno několik symbolů, které vyjadřovaly historický význam českého národa. V pražské symbolice je více přítomen motiv utrpení, obětování se, zatímco na peštském památníku kromě zpusťování země Mongoly podobný motiv nenajdeme. Více jsou zde přítomny prvky dobývání, boje a ve vztahu k Habsburkům je to spíše spolupráce než vztah podřízenosti a marného odporu jako je tomu v Praze.

6.2 Národní styl v architektuře

S rozvojem národního hnutí se na něm chtělo podílet čím dál tím více umělců. Nejen spisovatelé a básníci, historici a jiní vědci chtěli přispět k oné velké věci, kterou bylo šíření národních idejí a budování národního vědomí. Také architekti a stavitelé se snažili při projektování svých staveb zohlednit národní hledisko. Obvykle se soustřeďovali na výzdobu interiérů, případně na umístování soch v exteriéru stavby. Tematika obrazů a nástěnných maleb se týkala obvykle dějin národa, jeho hrdinů či významných míst země. Umělci, kteří se podíleli na stavbách budov s národní výzdobou, byli později považováni za „národní umělce“, kteří byli jednoznačně spojováni s daným etnikem a bojem za jeho práva. Jen stěží se pak mohli angažovat při zakázkách, které zadávali představitelé jiného národa.

V Praze i Budapešti vznikala výzdoba čerpající z národní historie obvykle ve významných kulturních institucích. Příkladem mohou být národní divadla a muzea, v Budapešti také opera a parlament. V Praze je to především Národní divadlo, které se stalo místem reprezentující národ, jeho umění a historii, zároveň jsou v jeho prostorách alegorie umění, postavy múz či obecné náměty jako roční období. Národní motivy se staly inspirací pro většinu umělců, participujících na výzdobě divadla.

V neorenesančním prostoru hlavního foyer je čtrnáct lunetových obrazů od Mikoláše Alše na téma Vlast - hrdina zde putuje rodnou zemí a svým životem od dětství ke smrti. Cyklus zahrnuje tyto obrazy - Stráž na pomezí, Pověsti a osudy, Domažlice, Léčivá zřídla, Rudohoří, Severní průsmyky, Jizera, Trutnov, Krkonoše, Dvůr Králové, Chrudimsko, Tábořsko, Otava zlatonosná, Žalov. Ve vestibulu v blízkosti prezidentské lóže se nachází soubor obrazů památných míst od Julia Mařáka: Říp, Radhošť, Blaník, Hostýn, Vyšehrad, Pražský hrad. V hlavním prezidentském salonu jsou pak historické kompozice Václava Brožíka na téma Přemyslovci s ústřední postavou Přemysla Oráče, Lucemburkové zastoupení Karlem IV., Habsburkové s postavou Rudolfa II. a alegorie Prahy. Ve foyer první galerie je sedmidílný krajinářský cyklus míst vyzvednutí základních kamenů od Vincence Beneše a další busty významných osobností. Také Hynaisova opona je ozdobena národními motivy – erby Jana Žižky a Jiřího z Poděbrad a znaky třinácti českých krajů.²⁰¹

Národní divadlo vznikalo jako v té době největší a nejvýznamnější národní instituce, která měla vyjadřovat kulturní úroveň a vyspělost českého národa. Je proto samozřejmé, že ve výzdobě nesmělo chybět vyjádření historie celého národa a jeho země. Česká a moravská památná a významná místa, která dokládala jedinečnost země a jejích obyvatel, odkazovala k mýtickým místům země (Blaník, Vyšehrad) či k oblastem, ukazovala neobvyklé přírodní krásy, kterou jinde nenajdeme (Krkonoše, Léčivá zřídla). Fakt, že byla zobrazena místa z různých koutů země a zároveň na oponě figurovaly znaky

²⁰¹ Konečná, H. (1984) Čtení o Národním divadle: útržky dějin a osudů. Praha: Odeon

všech krajů, ukazoval na to, že národ stojí v jednom šiku a společně bojuje za vlastní věc. Jakékoliv pochyby o jeho jednotnosti měly být vyloučeny

Pražskou zvláštností a jedním z dalších stavebních projektů v národním stylu byl Palackého most přes Vltavu (původní název Kamenný most z Prahy na Smíchov) národních barvách a se sochařskou výzdobou z národní mytologie. Vybudován byl podle projektu ing. Josefa Reitra a architekta Bedřicha Münzenberga. Materiál mostu byl vytvořen z různých druhů kamene. Původně byly klenbové kvádry z modré žuly, poprsní zdi průčelí z červeného pískovce a kuželky zábradlí z bílého mramoru, barvy bohužel časem působením exhalací zašly. V letech 1889-1897 vytvořil J. V. Myslbek při vstupu na most bohatou sochařskou výzdobu taktéž s národními motivy: Libušinu věštbu, Lumíra a píseň, Záboje a Slavoje a Ctirada a Šárku. Stejně jako Mikoláš Aleš v Národním divadle i Myslbek se nechal inspirovat příběhy ze starých českých dějin sepsanými ve falzifikovaných rukopisech Královédvorském a Zelenohorském. Na mostě nechyběla ani výzdoba s motivy různých míst naší vlasti. Jednalo se o kamenné znaky měst, kudy Vltava protéká, a to ve vrcholech mostních kleneb: Rožmberku, Českého Krumlova, Českých Budějovic, Týna nad Vltavou, Zbraslavi, Vyšehradu, Smíchova. Další znaky patří místům ležícím již na Labi: Mělníku, Roudnici, Litoměřicím, Ústí nad Labem a Děčínem.²⁰²

Také symbolika použitá na mostu odkazuje ke stejným zdrojům jako ta, která byla použita v Národním divadle. Národní historie, resp. mytologie byla pro umělce silným impulsem a most v barvách trikolóry zřejmě nemohl být vyzdoben sousošími odkazujícími k něčemu menšímu než byly staročeské mýty. Znaky měst z celých Čech odkazují k symbolům vlasti a rodné země. Voda Vltavy spojuje různá města a různé lidi stejně jako je spojuje a sjednocuje národ.

I v uherské metropoli najdeme stavby, které ve své architektuře a výzdobě prozrazovaly národní maďarské motivy. Nejsilněji je tento vliv patrný v budově uherského parlamentu budovaného na konci 19. století. Původně měla být stavba dokončena k tisíciletému výročí příchodu Maďarů

²⁰² Josef, D. (1999) Encyklopedie mostů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha: Libri

do Karpatské kotliny. Nakonec se stavba obří budovy protáhla asi o deset let a byla dokončena roku 1906. Výzdoba interiérů je velice bohatá²⁰³, maďarská vláda chtěla zbudovat opravdu reprezentativní prostor, který by nejlépe vyjádřil velikost národa a jeho historie. Šetření zde rozhodně nebylo na místě a žádný výdaj nebyl dost vysoký na to, aby byl při stavbě národního shromáždění odmítnut.²⁰⁴

Témata vnitřní výzdoby parlamentní budovy můžeme rozdělit do několika oblastí. Samozřejmě, že v hlavní státní budově nemohla chybět vyobrazení právní historie země a symbolů státní moci. Objevují se tu například sochy pážat nesoucích korunovační klenoty. Nejčastější jsou odkazy k nezávislému postavení uherské státnosti – najdeme tu obrazy stavovských shromáždění, ale také první zasedání zvoleného parlamentu. To má odkazovat k uherským ústavním tradicím. V interiérech se musely objevit také reference k historii královského trůnu. Najdeme zde významné uherské panovníky od svatého Štěpána po Leopolda II. Franz Josef II. je vyobrazen na plátně při své korunovaci uherským králem a taktéž na obraze znázorňujícím Rakousko – Uherské vyrovnání. Kromě prostých soch panovníků v parlamentu najdeme i výjevy ze života těch nejslavnějších, kupříkladu: svatý Ladislav sbírá léčivé bylinky, Matyáš Korvín šíří spravedlnost apod. V budově sněmovny se vyskytuje i mnoho obrazů a soch osobností uherské politiky. Mnohé z nich jsou spojeny s revolucí roku 1848 – Lajos Kossuth, Sándor Petőfi atd.

Ve stavbě takového významu jako byl parlament musely existovat i symboly hrdinské minulosti národa. Mnoho z takovýchto výjevů čerpalo z mýtických dob a odkazovalo také na spřízněnost hunských a maďarských kmenů, před kterými se třásla celá Evropa.²⁰⁵ Nacházíme zde smlouvu stvrzenou krví mezi sedmi vůdci maďarských kmenů, loveckou scénu hunských sourozenců Atily a Budy a další symboly spojované s mýtickými hrdiny. Dalším námětem výzdoby jsou znaky jednotlivých zemí Uherského království - Dalmácie, Chorvatska, Slavonska, Sedmihradska, Fiume a

²⁰³ Při pozlacení vnitřní výzdoby bylo použito téměř 40 kg zlata.

²⁰⁴ Dent, B. (1996) Budapest. London: Black: s.48

²⁰⁵ Konotace, které se pojí s Huny, jsou v evropské historii jednoznačně negativní. V Maďarsku jsou naopak vnímány spíše kladně. Jméno hunského vůdce Atily zde zdomácnělo a patří k jednomu z nejužívanějších.

Maďarska. Jako důkaz staleté vojenské tradice i jedinečných památek zde nacházíme i obrazy pěti nejslavnějších uherských hradů, které stojí v různých zemích svatoštěpánské koruny. V tak velkém prostoru jakým je budapeštský parlament zůstalo místo i na obecnější výjevy z každodenního života jako byly alegorie různých řemesel, umění, zemědělství, ale také sklizně či setí.²⁰⁶ Obrovská budova s majestátními prostory dokázala naplnit touhu Maďarů po stavbě, která by vhodně reprezentovala jejich nově nabytou nezávislost a politickou sílu. Najdeme v ní symboly jedinečné historie maďarského národa. I když nechybí znaky dalších zemí uherské části monarchie, jednoznačně se jedná o monument zbudovaný k slávě Maďarů. O tom, že Uhry byly zemí více národností se z výzdoby parlamentu příliš nedozvíme.

Myšlenky národního hnutí se ke konci devatenáctého století a na začátku dvacátého století prosadily i ve specifickém stylu architektury, pro níž se vžilo označení „národní styl“. Nešlo zde již jen o výzdobu interiérů a exteriérů budov obrazy a sochami znázorňujícími postavy a výjevy z národních dějin a mýtů či významná místa dané země, ale o vytvoření specifického architektonického stylu, který měl charakterizovat stavební kulturu daného etnika, její tradice a historii. Prvky, které měly být typické pro určitý národ se objevovaly především ve vnější výzdobě budov, dispozice staveb nijak zvláště neodrážela typické elementy staveb českého či maďarského prostoru. V Čechách se objevil takovýto vliv dvakrát – nejdříve v osmdesátých letech 19. století a potom v druhém v období krátce po první světové válce. V Uhersku se národní styl prosadil později – až na úplném konci století a kontinuálně zde přetrval i po válce, ve dvacátých letech.

V českém prostředí se pražští architekti snažili v osmdesátých letech rozvinout vlastní architektonický styl, který by mohl sloužit zájmům českého národního hnutí. Tento proud architektury historizmu se vžil pod názvem česká neorenesance. Jeho hlavním představitelem byl architekt Antonín Wiehl. Vytvořil sloh, který vycházel ze stylu renesančních budov šestnáctého století. Využíval především prvků jakými byly zdobené štíty, římsy s lunetami,

²⁰⁶ Oficiální webové stránky Parlamentu Maďarské Republiky:
http://www.parlament.hu/angol/visit_e.htm

členění oken a fasády kráslené barevnými sgrafity.²⁰⁷ Wiehl postavil mnoho domů v Praze a stal se tak oblíbeným tvůrcem z hlediska veřejného mínění i z pohledu národních politiků. Jeho stavební styl si našel mnohé pokračovatele. Domy v neorenesančním slohu se rozšířily z Prahy do dalších českých měst i na venkov.²⁰⁸

Zatímco Wiehl se soustředil zejména na veřejné budovy a činžovní domy, další propagátoři národního stylu v architektuře se prosadili spíše při stavbách rodinných domů a vil. Na tomto poli se prosadil koncept označovaný jako „česká chalupa“. Dům s tímto názvem postavil na Jubilejní výstavě roku 1891 architekt Jan Koula, spolupracovník Antonína Wiehla. V Praze postavil několik vil inspirovaných tradiční českou venkovskou architekturou. Nejznámější je jeho vlastní vila a taktéž vila ing. Suchardy, obě v Bubenči. Později se tento styl prosadil po Národopisné výstavě pořádané v Praze roku 1895. Výstavní dědina skládající se z třiceti budov ve stavebním stylu jednotlivých krajů značně inspirovala i pražské publikum. Styl ovlivněný folklórními motivy užil kupříkladu Dušan Jurkovič v bubenečské vile pro Jana Náhlovského, stejně jako Jan Kotěra při návrhu Suchardovy či Trmalovy vily.²⁰⁹ Více než v pražském prostředí se samozřejmě tento styl prosadil na českém venkově, kde vily s folklórními prvky přirozeně zapadly do daného prostoru.

V uherském prostředí se styl využívající národní prvky objevil taktéž v osmdesátých letech. Jeho tvůrcem a nejvýraznější postavou se stal peštýský architekt Ödön Lechner. Ten byl nespokojen se stavem architektury, ve které převládaly germánské prvky. Inspiroval se proto francouzským středověkým stavitelstvím a spojil ho s maďarskými folklórními motivy. Později odcestoval do Británie a navštěvoval sbírky východoasijské keramiky v tamních muzeích. Okouzila ho též anglo-indická koloniální architektura. Pro své vlastní stavby si z mnoha inspiračních vlivů vybral hlavně ty perské a hindské, jimiž zdobil keramické dlaždice, kterými obkládal své stavby. Právě orientální umění ve

²⁰⁷ Švácha, R. (1995) *The Architecture of New Prague, 1895-1945*. Cambridge, Mass.: MIT Press: s..28

²⁰⁸ Wirth, Z. (1921) *Antonín Wiehl a česká renesance*. Praha: Jan Štenc

²⁰⁹ Vlček, P. ed. (2004) *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. Praha: Academia

spojení s maďarským folklórem mělo ukazovat na původ Maďarů v daleké Asii. Snažil se o vytvoření stylu, který by odpovídal tradicím a historii maďarského národa.

O tom, že vytvořil styl, který opravdu jinde nenajdeme, svědčí jeho vrcholná díla – Muzeum užitych umění, Geologický institut a Poštovní spořitelna (všechny postaveny mezi lety 1893 a 1902). Indické a maďarské historizující formy, keramické obklady budov, střechy ve tvaru kopulí či stanů, ozdoby fasád imitující tradiční maďarské výšivky se staly charakteristickými prvky jeho staveb. Tradiční umělecké prvky byly v jeho stavbách spojovány s moderním stavebním řešením, jakým byly betonové či železné konstrukce, stejně jako moderní typ kancelářské budovy.²¹⁰ Lechner se stal jedinečnou inspirací pro všechny maďarské architekty působící na začátku 20. století, ale jeho vliv je patrný až do třicátých let. V řadě jeho nástupců již však nenajdeme autora jeho formátu. Zvláště po první světové válce se národní styl dostal do slepé uličky přílišným dekorativismem a historizmem, které v té době již nebyly na pořadu dne.

Maďarské i české národní hnutí se v při stavbách budov prezentovalo velice podobnými rysy. V Praze i Budapešti nalezneme ve veřejných budovách upomínky na bájnou minulost vlasti. V obou zemích jsou četné odkazy na mýtickou historii stojící na poněkud vratkých základech - v Čechách vycházející z falzifikovaných rukopisů a v Uhrách z poněkud nejasného spojení Hunů a Maďarů. Veřejné budovy v obou městech ukazují také jiná památná místa země. V Uhrách to byly zejména hrady, zatímco v Čechách najdeme i přírodní útvary – řeky, pohoří apod. Celkově je v pražském prostředí silnější důraz kladen na různá místa vlasti - města, hrady, ale i mýtické prostory Blaníku či Řípa. Odlišnosti nalezneme také v národním stylu architektury, který vzniká v obou městech. V českých zemích nalézá neorenesance hlavní inspirační zdroj v českém stavebnictví 16. století a později taktéž v českém a moravském lidovém umění. Také v Uhrách hraje silnou roli

²¹⁰ Bakonyi, T., Kubinszky, M. (1981) Lechner Ödön. Budapest: Horváth Kiadó

národní folklór, ale podstatný je i vliv východního umění a maďarských „kořenů“ v Orientu. V Budapešti se tudíž objevují stavby s hindskými motivy, pagody a zvláštní keramické ozdoby fasád.

6.3 *Shrnutí*

Podobně jako v předchozích kapitolách vidíme ve vývoji obou měst mnoho společných rysů. Také národní hnutí se projevovalo v městském prostoru Prahy a Budapešti srovnatelným způsobem. Český i maďarský nacionalismus se stával v daném prostoru tím dominantním a postupně zatlačoval ostatní etnika do pozadí. V Budapešti neměli nemaďarští obyvatelé metropole příliš šancí jakkoliv se prosadit ve veřejném prostoru. Snad pouze židé byli ve městě více patrní a to skrze své náboženské stavby. Jejich etnická identita ovšem byla taktéž maďarská a z národního hlediska se tudíž nejednalo o žádnou konkurenci. V Praze byla situace poněkud odlišná vzhledem k tomu, že německá menšina zde měla silné ekonomické postavení, díky kterému se mohla taktéž prezentovat ve veřejném prostoru. Spíše než o pomníky a veřejné umění se jednalo o budovy bankovních a pojišťovacích ústavů, hotelů či kulturních institucí. Z hlediska pomníků prostor Prahy ovládlo české národní hnutí, které odsouvalo německé etnikum do pozadí a ukazovalo, kdo postupně získává větší a větší početní majoritu v české metropoli.

Před první světovou válkou ovládla obě města příslušná národní hnutí, která se prosazovala také ve vnějším stylu budov. Národní slohy, které vznikly jak v Uhrách, tak v Čechách, symbolizovaly protiklad vůči mezinárodnímu historismu, který v dané době převládal. Národní reakce se inspirovala v lidovém umění stejně jako v minulosti národa – mýtické či jen několik století staré. Vznikly tak budovy, které nepostrádaly prvky určité originality, která ovšem v některých případech až příliš vybočovala

z převládajícího architektonického diskurzu dané doby a vysloužila si mnoho kritických reakcí.²¹¹

Jak pomníky a monumenty, tak architektonické zpracování a vnitřní výzdoba staveb v sobě skrývaly národní symboly, znaky, příběhy z dějin i mýty dávných časů. Pomocí všech těchto prostředků vytvářela měšťanská národní společnost svůj obraz stejně jako obraz národa a jeho minulosti. V Budapešti a Praze se tyto obrazy navzájem lišily, měly však i podobné prvky. V obou městech (a podobné shody bychom našli asi i u jiných evropských měst té doby) jsou patrné prvky upozorňující na jedinečnost národa a jeho historie. V Uhrách je z tohoto hlediska kladen důraz na orientální původ maďarských kmenů, které díky tomu přináší do Evropy svou jedinečnou zkušenost a tradice. V Praze nalezneme akcentování období husitství, které se nevymyká dobovému společenskému, kulturnímu a vědeckému diskurzu. I zde je dané období chápáno jako originální historická epocha, kterou si jiné státy a národy neprošly a Češi z tohoto hlediska představují unikátní evropské etnikum.

V jiných ohledech se symboly užívané ve zkoumaných městech odlišují. Maďarské etnikum se v prostoru města projevuje spíše jako aktivní tvůrce svých dějin i dějin Evropy. Maďaři si v nich sice vytrpěli své, ale byli schopni se vždy postavit na odpor a získat ztracená práva i území zpět. V českém prostředí vidíme často pasivní přístup – český národ ve svých dějinách často trpěl a jeho odpor proti útlaku byl vždy potrestán. Obojí přístup zřejmě vyplývá z politické situace obou zemí na konci devatenáctého století. Zatímco Maďarům se po Rakousko – Uherském vyrovnání začalo jednoznačně dařit, jejich národnostní, politická, kulturní i ekonomická práva měla zelenou, v Čechách situace tak růžová nebyla. Česká politika se zmítala ve vleklé krizi, neschopná prosadit ve Vídni národní požadavky. Přesto situace v Praze nebyla tak černá. Město se díky rychlému ekonomickému rozvoji mohlo těšit značnému rozkvětu i v kulturní oblasti. Česká měšťanská společnost vkládala do nové výstavby města své národní hodnoty. Městská samospráva byla

²¹¹ V Budapešti se jedná zejména o budovu Muzea užitého umění postavenou Ödönem Lechnerem. V Praze se s poněkud přehnaným národním stylem setkáváme později, kdy v rámci rondokubismu vznikají budovy Gočára či Janáka v rohličkovém stylu.

v českých rukou a to bylo na vývoji města patrné. Němci byli ve městě menšinou, která se postupně ztrácela z očí. České národní hnutí se vůči „slabšímu“ soupeři stávalo agresivnějším a z tohoto hlediska se tolik nelišilo od maďarského přístupu k menšinám jak ve městě, tak na celostátní úrovni.

Z hlediska pomníků v městském prostoru stejně jako z hlediska národní architektonického stylu v Praze a Budapešti jasně dominuje česká, resp. maďarská národnost. Druhou největší národnostní skupinou byli Němci, kteří dostávali jen malou šanci prosadit své kulturní hodnoty v rámci pomníkového boomu tehdejší doby. Německá neogotika se v těchto městech v podstatě neprosadila na rozdíl od jiných měst v Čechách, kde převládalo německé etnikum. Obě hlavní města se tak stala na konci devatenáctého a začátku dvacátého století téměř jednobarevnými národními metropolemi, ze kterých se postupně vytrácela etnická různorodost.

7. Závěr

Většina měst devatenáctého století se potýkala s podobnými problémy. Ty byly obvykle dány zejména tím, že města začala rychle růst a obrovský nárůst obyvatel vyžadoval řešení problémů a komplikací, které na vesnicích či v menších městech neexistovaly. V rostoucích městech se musely řešit zejména problémy „tří CH“ – chudina, cholera, chaos dopravy.²¹² To znamenalo zabezpečení pořádku a hygieny hlavně ve čtvrtích nižších vrstev, stejně jako vymezení pravidel pro zintenzivněný dopravní provoz v ulicích. Kromě stavění tisícovek bytů pro nově příchozí obyvatele muselo město zabezpečit dodávky potravin, pitné vody, odvoz odpadků či veřejný pořádek. Masy obyvatel obývajících města potřebovaly vzdělávací ústavy pro své děti, nemocnice, ale i útulky pro chudé. Růst města na předměstích si žádal urbanistická řešení prostoru, regulaci výstavby. Každé město vycházelo při řešení těchto problémů a záležitostí z místních specifických podmínek. Ačkoliv se od sebe jednotlivá řešení lišila, nalezneme mezi nimi mnoho společných rysů, které převládají.

Taktéž Praha a Budapešť se potýkaly s běžnými problémy rychle rostoucích měst 19. století. Z předchozích kapitol vyplývá, že v mnoha případech a oblastech se dívaly na danou záležitost stejnými očima a výsledky činnosti městských úředníků se v mnoha rysech navzájem podobaly. Nejednalo se ovšem jen o práci radnic, která se v Praze a Budapešti podobala. I jakýsi neuvědomělý a nezamýšlený rozvoj a vývoj města probíhal v podobném rámci, který byl zřejmě dán obecnými trendy vývoje měst v daném období. Procesy, které se odehrávaly ve městech Evropy či severní Ameriky, měly podobná východiska a tudíž i podobné výsledky.

Domy, které se ve městech té doby hromadně stavěly, se příliš nelišily jeden od druhého. To platí i pro různá města Evropy. Všude nalezneme domy v neorenesančním slohu, které využívají ozdob okopírovaných z italských

²¹² Hall, P. (1998) *Cities in Civilization. Culture, Innovation, and Urban Order*. London: Weidenfeld & Nicolson: s. 612

památek. I jejich interiéry vypadaly podobně. Bydlení pro chudé a střední vrstvy mělo být postaveno rychle a levně, tedy podle zásad, které platily všeobecně. Zvláště výstavba předměstí se od sebe v Budapešti a Praze tolik neliší. Pravdou ovšem je, že pešfská předměstí byla stavěna podle určitého urbanistického plánu, který v Praze ve většině případů chyběl. Setkáváme se zde proto s rovnými ulicemi, které vytvářejí šachovnicovou strukturu. V Praze takto naplánované předměstí nalezneme snad jen v Karlíně. Naopak kupříkladu Žižkov je typem zcela živelně rostlého předměstí. Urbanistické plány spočívaly v obou městech nejen ve vytváření sítí ulic a náměstí, ale také ve stavění mostů, sázení zeleně a budování parků.

Podobnost budapeštského a pražského vývoje je ještě zesílena tím, že v obou metropolích probíhala v této době vrcholná fáze národního hnutí, které mělo velký vliv na tvář a vzhled města. Budapešť i Praha se v průběhu několika desetiletí proměnily z multietnického města na národní metropoli a centrum národního hnutí. Z ulic obou měst postupně mizela němčina (v Budapešti také slovenština či jazyky Balkánu) a stále více se prosazovala maďarština, resp. čeština. Obě národní hnutí se stávala postupně agresivnějšími a omezovala prostor, který ve městě patřil jiným etnikům. Prezentovaly se taktéž velmi podobně – národním slohem v architektuře, pomníky národu a jeho představitelům či názvy významných ulic a náměstí. Z národního hlediska najdeme mezi zkoumanými městy i jisté rozdíly. Maďarské národní hnutí je ve svých projevech bojovnější, aktivnější, prezentuje Maďary jako národ silný, odvážný a v Evropě unikátní. Česká sebezprezentace se jeví jako umírněnější, pasivnější, méně útočná. Češi se často ukazují jako ti, kteří hodně vytrpěli v boji za svá práva a svobodu, přičemž ani jednoho se jim stále nedostává. Po staletí žijí v útlaku, protože jejich boj byl marný.

Činitel, který obvykle vytváří rozdílný charakter měst, spočívá v různých geografických podmínkách území, na kterém město stojí. V Praze a Budapešti dochází v tomto aspektu k vzácné shodě. Oběma městy protéká řeka, která město rozděluje na přibližně stejně velké části. Na západ od řeky je kopcovitý terén a v obou městech zdobí jeden z pahorků hrad a metropolitní chrám. Na východní straně je ekonomické a obchodní centrum města ležící

v rovinatém terénu. Odlišností je snad jediné to, že zatímco se peštská rovina táhne do vzdálenosti mnoha desítek kilometrů, v Praze se na východním břehu řeky rovina brzy ztrácí a je vystřídána mírnými svahy i vyššími vrchy.

Faktory, které vytvářely ve zkoumaných městech rozdílnosti, byly z velké části dány odlišnou historií, dědictvím a tradicemi, které si město přineslo do 19. století a taktéž různými politickými podmínkami v rámci habsburské říše. Pražské dějiny jsou svým charakterem více kontinuální, tolik nepřerušované válkami, které by město zcela zničily. Budín a Pešť byly naopak během své historie několikrát značně popleněny a souměstí muselo být vícekrát budováno téměř od nuly. Tím je dán odlišný ráz měst, zejména jejich centrálních čtvrtí. Zatímco v Praze najdeme v centru staré barokní, renesanční i gotické domy, v Budapešti jen málokterá stavba pochází z období před rokem 1800. Takový stav určil i možnosti urbanistických řešení pro každé město. Zatímco v Budapešti se jednalo hlavně o vytváření nového plánu pro téměř nezastavěná území, Praha se musela vyrovnávat se svým staletým dědictvím. Dva největší urbanizační projekty Prahy devatenáctého století – bourání hradeb a asanace Starého města - v Budapešti v podstatě nemají obdoby.

Politické podmínky v Uhrách a v Čechách dodaly městům taktéž různý kolorit. Zatímco Budapešť se stala po roce 1867 (resp. 1873 poté, co byla tři samostatná města sloučena) druhým hlavním městem habsburské monarchie a centrem velkého území, Praha zůstávala stále jen hlavním městem jedné z mnoha provincií. To znamenalo především různé finanční možnosti pro investice do rozvoje města. Politický význam Budapešti se projevil taktéž v množství nových budov pro státní úřady, které se zde usídlily. Zejména obrovská budova parlamentu či množství ministerstev, ale i národní banka nebo burza jsou stavby jejichž obdobu před první světovou válkou v Praze nenajdeme. Lepší finanční situace města se projevila taktéž v technických stavbách, které v Budapešti na konci 19. století vznikaly – první podzemní dráha na evropském kontinentu, jedna z prvních telefonických ústředí, ale i nákladné stavby mostů přes široký Dunaj. Celkově můžeme říci, že je v Budapešti více patrný jakýsi monumentální ráz města, který nacházíme také ve Vídni. Budovy, které reprezentují stát, panovníka či

vládnoucí dynastií, jsou postaveny velkolepě, zabírají rozlehlé plochy. Tak je tomu zejména u parlamentu či u hradu na druhé straně řeky. Praha oproti tomu svými úzkými uličkami a drobnými domy působí skromnějším dojmem.

Zdá se, že vývoj Prahy a Budapešti byl na konci 19. století v mnoha rysech shodný či podobný. Proč je tedy fin-de-siècle v Budapešti považován za zlatý věk, zatímco Praha natolik pozitivně vnímaná není? Jedním z důvodů je bezpochyby vývoj měst či příslušných států na začátku 20. století. V Budapešti je po roce 1900 patrná všeobecné krize, která utlumila rozvoj města. Budapeštská společnost se stávala uzavřenou, stále silněji nacionalistickou i antisemitskou. Situace se zhoršila ještě více po „Trianonu“, který se stal symbolem národní prohry a potupy. Zatímco rozkvět Prahy od začátku století spíše sílil a v meziválečném období dosáhl vrcholu, Budapešť zažívala jistý regres. Z tohoto vývoje vyplývá i následné hodnocení daného období. V Budapešti konec století opravdu představoval vrchol zlaté éry, která záhy skončila. Vzpomínky celých generací se proto vrací k této době jako ke krásnému, bezstarostnému období, kdy celý svět obdivoval Budapešť, její krásné nové stavby, kulturu i obyvatele. V Praze toto období znamenalo nádech před zlatým věkem, který nastal zejména v období první republiky. Dalším z důvodů může být žalostný stav české politiky, která „otrávila“ hodnocení celého vývoje společnosti, stejně jako hodnocení Prahy.

Pro obě města znamenal konec století dobu rychlého rozvoje, který byl nejvýraznější za dobu celé jejich předchozí historie. Budapešť i Praha se staly součástí urbanizačních procesů probíhajících v Evropě a musely se vyrovnávat s obdobnými problémy. Na mnoho otázek nacházely podobné odpovědi a řešení. Přesto se mezi oběma střeoevropskými městy objevovaly rozdíly. Většina odlišných aspektů se pojila s odlišným dědictvím, které města dostala do vínku. Dalším faktorem, způsobujícím odlišnosti ve vzhledu měst, byl odlišný charakter národního hnutí. Jedná se o komplexní problém, který by si zřejmě zasloužil navazující podrobnější analýzu. Ta by se mohla zaměřit na kvantitativní analýzu pomníků odhalených v tomto období a detailněji tak prozkoumat motivy, které se objevují v daných národních hnutích. K tomu by bezpochyby přispěl i rozbor názvů ulic a dalších městských prostorů. V obou případech se ovšem jedná o obsáhlé problémy, které již nemohly být zařazeny

do této diplomové práce, která v tomto ohledu spíše naznačila směry dalšího možného bádání.

8. Resumé

Diplomová práce je srovnávací analýzou Budapešti a Prahy na přelomu 19. a 20. století. Jejím cílem je zachytit podobnosti a rozdíly mezi vývojem dvou metropolí Habsburské monarchie v půlstoletí před první světovou válkou. Diplomová práce zasazuje historii těchto měst v daném období do probíhajících procesů urbanizace, národních hnutí, plánování měst či segregace městských obyvatel. Analýza statistický pramenů dokládá rychlejší růst budapeštského obyvatelstva než tomu bylo v Praze. To bylo dáno zejména tím, že Budapešť nerostla pouze díky průmyslu a obchodu, ale také jako hlavní město Uherské části monarchie, které dokázalo přitáhnout příchozí nejen z blízkého okolí (jako tomu bylo v Praze), ale z oblasti celých Uher a taktéž z rakouských částí monarchie. Dalším rozdílem mezi oběma městy byl podíl židovského obyvatelstva. Ten v Budapešti dosahoval téměř jedné čtvrtiny, zatímco v Praze se pohyboval kolem 5 %. Silnější postavení průmyslu v Praze znamenalo také výraznější podíl dělnictva na obyvatelstvu města. V Budapešti měla oproti Praze větší vliv starobylá pozemková šlechta. Rozdíly v dalších oblastech jsou subtilnější, z hlediska zdravotnictví či školství si jsou metropole podobné.

Urbanistický rozvoj probíhal ve městech odlišně. Praha se musela více vyrovnávat se starší zástavbou. To se týkalo jak hradeb města, tak starých čtvrtí s nevyhovujícími hygienickými i sociálními podmínkami. Řešením se stalo bourání a asanace velkých ploch ve středu města. Naopak v Budapešti ze starší zástavby mnoho nezbylo a stavební rozvoj probíhal v rámci urbanistických plánů, podle kterých se budovaly nové čtvrti. Zatímco v Budapešti vycházela zástavba předměstí přirozeně ze středu k okrajům, v Praze předměstí vznikala za hradbami města a měla postavení samostatných obcí. Správní nejednotnost pražské aglomerace komplikovala řešení městských problémů. Z hlediska městské zástavby převládaly v obou městech činžovní domy, na okrajích pak vznikaly první vilové čtvrti. Obě metropole se potýkaly s problémem nekvalitního a nehygienického bydlení dělnických a nižších středních vrstev.

Taktéž národní hnutí se ve městech projevovalo podobně. Stavění pomníků, vnější i vnitřní výzdoba významných budov nebo národní sloh v architektuře dávalo městům nový vzhled a atmosféru. V obou metropolích se tu projevoval obecný charakter českého či maďarského národního hnutí. Z celkového pohledu se zdá, že si byly obě hlavní města v mnoha ohledech podobná, zvláště díky silnému vlivu obecných urbanizačních trendů 19. století, jehož byla součástí.

9. Seznam literatury

- Bakonyi, T., Kubinszky, M.** (1981) *Lechner Ödön*. Budapest: Horváth Kiadó
- Barthes, R.** (1997) Semiology and the Urban. in: Neil Leach (eds.) *Rethinking Architecture*. New York: Routledge
- Bečková, K.** (2006) *Autenticita památky, architekti a podnikatelé: Modernizace a asanace v Praze*. Příspěvek pro 2. sjezd historiků umění, Praha, 21.-22.9. 2006
- Berend, I. T., Ránki, G.** (1974) *Economic Development in East – Central Europe in the 19th & 20th Century*. New York, London: Columbia University Press
- Boháč, A.** (1923) *Hlavní město Praha: Studie o obyvatelstvu*. Praha: Státní úřad statistický
- Cohen, G.B.** (1981) *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861 – 1914*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
- Cohen, G. B.** (1989) The Social Structure of Prague, Vienna, and Budapest in the Late Nineteenth Century. in: György Ránki, ed., *Hungary and European Civilization*. Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 181-99
- Dent, B.** (1996) *Budapest*. London: Black
- Enyedi, G., Szirmai, V.** (1992) *Budapest. A Central European Capital*. London: Belhaven Press
- Gábor, E.** (1997) *Villas in Budapest : from the Compromise of 1867 to the Beginning of World War II*. Budapest: City Hall
- Gerő, A.** (1990) *Heroes' Square Budapest: Hungary's History in Stone and Bronze*. Budapest: Corvina
- Gerő, A., Jalszovsky K., Tomsics, E.** (1996) *Once Upon a Time in Hungary. The World of the Late 19th and Early 20th Century*. Budapest: Hungarian National Museum
- Gerő, A., Poór, J.** eds. (1997) *Budapest. A History from its Beginnings to 1998*. New York: Columbia University Press

- Gyáni, G.** (2002) *Parlor and Kitchen. Housing and Domestic Culture in Budapest, 1870 – 1940.* Budapest: Central European University Press
- Gyáni, G.** (2004) *Identity and the Urban Experience: Fin-de-siècle Budapest.* Boulder, Colo: Social Science Monographs: s. 26
- Hall, P.** (1998) *Cities in Civilization. Culture, Innovation, and Urban Order.* London: Weidenfeld & Nicolson
- Hall, T.** (1997) *Planning Europe's Capital Cities. Aspects of Nineteenth Century Urban Development.* London: E & FN Spon
- Hamnett, Ch.** (2001) Social Segregation and Social Polarization. in: Paddison, R., *Handbook of Urban Studies.* London: Routledge
- Havelková, H.** (1996) Ignored but Assumed. Family and Gender Between Public and Private Realms. in: *Czech Sociological Review* 4/1 s.63-79: s. 65
- Hilbert, J.** (1900) *Stará Praha a Praha budoucí.* in: Volné směry
- Hojda, Z., Pokorný, J.** (1996) *Pomníky a zapomníky.* Praha – Litomyšl: Paseka: s.16
- Holloway, L.** (2001) *People and Place. The Extraordinary Geographies of Everyday Life.* Harlow, England: Prentice Hall: s.100 - 103
- Horská, P., Maur, E., Musil, J.** (2002) *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa.* Praha – Litomyšl: Paseka: s. 8
- Horyna, M.** (2000) Současná proměna Prahy – naděje, nebo ohrožení? in: *Revue PROSTOR* 47/48
- Hübschmann, B.** (1939) Praha současná. in: Janák P., Hübschmann B., Wirth Z. *Jak rostla Praha. Díl II.* Praha: Společnost přátel starožitností
- Husák, J.** (1912) *Statistická zpráva královského hlavního města Prahy a spojených obcí Karlína, Smíchova, Král. Vinohradů Vršovic a Žižkova za rok 1910.* Praha: Statistická kancelář královského hlavního města Prahy
- Janák, P.** (1939) Praha XIX. století. in: Janák P., Hübschmann B., Wirth Z. *Jak rostla Praha. Díl II.* Praha: Společnost přátel starožitností
- Janouch, G.** (1961) *Gespräche mit Kafka*

- Josef, D.** (1999) *Encyklopedie mostů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri
- Junestrand, S., Tollmar, K.** (1998) The Dwelling as a Place for Work. in: Streiz et al. *Cooperative Buildings, Integrating Information, Organization and Architecture*. First International Workshop, CoBuild 98, Darmstadt: 233-236
- Kann, R.A., David, V.Z.** (1984) *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526 – 1918*. Seattle & London: University of Washington Press
- Kisch, E.E.** (1968) *Pražská dobrodružství*. Praha: Svoboda
- Klusáková, L.** (1999) Cultural Institutions as Urban Innovations: the Czech lands, Poland and Eastern Baltic, 1750 – 1900. in: eds. Malcolm Gee, Tim Kirk, and Jill Steward. *The City in Central Europe: culture and society from 1800 to the Present*. Brookfield: Ashgate
- Kol.** (1998) *Dějiny Prahy II*. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka
- Konečná, H.** (1984) *Čtení o Národním divadle: útržky dějin a osudů*. Praha: Odeon
- Krúdy, Gy.** (1975) *Červený dostavník*. Praha: Odeon
- Kukla, K. L.** (1992) *Pražské bahno*. Praha: Svoboda
- Ledvinka, V., Pešek, J.** (2000) *Praha*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny
- Lees, Andrew, Lees, Lynn.** (1976) *The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century*. Lexington, Massachusetts: D.C. Heath and Company
- Lukacs, J.** (1988) *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture*. New York: Grove Press
- Mágocsi, P. R.** (1993, 2002) *Historical Atlas of Central Europe*. London: Thales & Hudson
- Miles, M.** (1997) *Art, Space and the City: Public art and Urban Futures*. New York: Routledge
- Mitchell, B.R.** (1975) *European Historical Statistics 1750 – 1970*. London: Macmillan Press

- Mohos, M.** (2001) A demográfiai magartás alakulása a XIX – XX. Század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. in: *Történeti demográfiai évkönyv*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Musil, R.** *Muž bez vlastností*
- Niederhauser, E.** (1976) *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Budapest: Corvina Kiadó
- Paddison, R.** (2001) *Handbook of Urban Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications
- Pike, B.** (1996) The City as Image. in: R. T. LeGates, F. Stout (eds.) *The City Reader*. London: Routledge
- Platón.** *Republika IV.*
- Prokopovych, M.** (1998) *Making of the New Capital City*. Budapest: Central European University. Master Thesis: s. 8
- Szabó, M.** (1977) *Staromódní příběh*. Praha: Odeon
- Švácha, R.** (1995) *The Architecture of New Prague 1895 – 1945*. London: The MIT Press
- Thirring, G.** (1904) *Budapest Székes Főváros. Statisztikai évkönyve 1899-1901*. Budapest: Grill Károly Kir. Udvari Könyvekereskedése
- Tobia, B.** (1996) Urban Space and Monuments in the Nationalization of the Masses. The Italian Case. in: Wolf, S. eds. *Nationalism in Europe, from 1815 to the Present. A Reader*. London, New York: Routledge: s. 171 - 190
- Turda, M.** (2004) *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880 – 1918*. Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press
- Urbanitsch P., Wandruszka A.** red. (1980) *Die Habsburger Monarchie 1848-1918. Bd.III/1,1. Die Volker des Reiches*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Vančura, J. Kohout, J.** (1986) *Praha 19. a 20. století. Technické proměny*. Praha: STNL
- Vlček, P. ed.** (2004) *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. Praha: Academia

- Viček, T.** (1986) *Praha 1900*. Praha: Panorama
- Vošahlíková, P.** (1996) *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda
- Wandycz, P.S.** (1998) *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*. Praha: Academia
- Webové stránky Parlamentu Maďarské Republiky:
http://www.parlament.hu/angol/visit_e.htm
- Wirth, Z.** (1921) *Antonín Wiehl a česká renesance*. Praha: Jan Štenc
- Wirth-Nesher, H.** (2001) Impartial Maps: Reading and Writing Cities. in:
Paddison, R. *Handbook of Urban Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi:
SAGE Publications. s.52 – 66.
- Zacek, J.F.** (1969) Nationalism in Czechoslovakia. in: Sugar, Lederer:
Nationalism in Eastern Europe. Seattle: University of Washington Press

10. Seznam obrazových příloh

- Obrázek 1 - Středověké město
Obrázek 2 - Moderní město
Obrázek 3 - Průmyslová Praha
Obrázek 4 - Muži v budapeštské kavárně
Obrázek 5 - Žena v domácnosti při praní
Obrázek 6 - Socha básníka Sándora Petőfiho
Obrázek 7 - Plán Budapešti
Obrázek 8 - Plán Budapešti s hlavními památkami
Obrázek 9 - Historická mapa Prahy
Obrázek 10 - Velká synagoga v Budapešti
Obrázek 11 - Židovské osídlení v Praze
Obrázek 12 - Školní výuka
Obrázek 13 - Školní budova v ulici Školní v Praze
Obrázek 14 - Očkování malých dětí
Obrázek 15 - Ringhofferova továrna na Smíchově
Obrázek 16 - Uličky pražského ghetta Obrázek 17 - Asanace ghetta
Obrázek 18 - Pražské Příkopy v 2. pol. 19. století
Obrázek 19 - Návrh řešení Pařížské třídy a Čechova mostu
Obrázek 20 - Pražské hradby (Koňská brána na Václavském náměstí)
Obrázek 21 - Pravidelná zástavba Pešti (ve středu Oktogon)
Obrázek 22 - Palác Gresham na nábřeží Dunaje
Obrázek 23 - Erzsébet híd (Alžbětin most) přes Dunaj
Obrázek 24 - Most Františka I. přes Vltavu u budoucího Národního divadla
Obrázek 25 - Sousoší na Palackého mostě
Obrázek 26 - Széchényiho lázně v Městském parku
Obrázek 27 - Budapeštský parlament
Obrázek 28 - Národní divadlo v Praze
Obrázek 29 - Opera na Andrásyho třídě
Obrázek 30 - Muzeum užitého umění v národním stylu podle projektu Ödöna Lechnera
Obrázek 31 - Karlínské předměstí
Obrázek 32 - Pražský činžovní dům
Obrázek 33 - Peštský nájemní dům pro vyšší vrstvy Obrázek 34 - Byt vyšších vrstev
Obrázek 35 - Kotěrova vlastní vila na Vinohradech
Obrázek 36 - Vila na Andrásyho třídě
Obrázek 37 - Náměstí hrdinů s památníkem
Obrázek 38 - Sochy sedmi vůdců maďarských kmenů na památníku Milénia
Obrázek 39 - Wiehlův dům v národním stylu na Václavském náměstí
Obrázek 40 - Staroměstské náměstí, Jan Hus hledící k Týnskému chrámu
Obrázek 41 - Mariánský sloup před Týnským chrámem
Obrázek 42 - Glorifikace Hungárie v budově parlamentu, s Petőfim, Szechényim a znaky korunních zemí

Výpůjční list

Jméno	Fakulta	Obor	Datum výpůjčky	Podpis